

Verandering in het dagelijks leven. De komst van koffie en thee in de Republiek van de achttiende eeuw.

Persoonsgegevens auteur:

Naam: Ben van den Berg

Studentnummer: 1046691

Gegevens over het werk:

Type werkstuk: MA eindschrift

Master: Migration and Global Interdependence, sub track: Economic History

Omvang scriptie: 30 ects

Begeleider en eerste beoordelaar: dr. Ariadne Schmidt

Tweede lezer: dr. Catia Antunes

Inleverdatum: 17-07-2015

Aantal woorden: 22.447 woorden

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Globalisering en de Rise of the West	8
1.1 Globalisering	8
1.2 Rise of the West	14
1.3 California School	17
Hoofdstuk 2: Verandering van spijs doet drinken	20
2.1 De Komst van de koloniale warme dranken	20
2.2 De Consumer Revolution	24
Hoofdstuk 3: De komst van koffie, thee en porselein in Leiden	32
3.1 Leiden	34
3.1 Zoeterwoude	44
Hoofdstuk 4: Een bredere kijk op de Republiek	47
4.1 Oirschot	48
4.2 Doesburg	52
4.3 Medemblik	57
Conclusie	62
Bijlage	65
Bibliografie	80

Inleiding

Koffie en thee liggen diep verankerd in de Nederlandse cultuur en historie. Al eeuwen geleden brachten Nederlandse handelslieden koffie en thee mee uit exotische oorden. Door de jaren heen zijn koffie en thee samen met water uitgegroeid tot de meest geconsumeerde en geliefde dranken ter wereld. Dagelijks worden wereldwijd miljarden liters koffie en thee gedronken. Ook in Nederland nemen koffie en thee een vaste en belangrijke plaats in het dagelijks leven in. Per dag consumeert men in Nederland gemiddeld 6,5 miljoen liter koffie; dat is op jaarbasis circa 150 liter koffie per persoon. Uit onderzoek blijkt dat er maar weinig Nederlanders zijn, die geen koffie of thee drinken. Nederlanders behoren tot de meest 'enthousiaste koffiedrinkers' ter wereld; slechts de Finnen, Noren, Zweden, Denen, Oostenrijkers en Zwitsers blijven hen voor. Naast koffie is ook thee onder Nederlanders een erg populaire drank. In totaal drinkt men in Nederland per dag ongeveer 3,5 miljoen liter thee; dat is gemiddeld per inwoner bijna 3 koppen thee per dag en 100 liter thee per jaar.¹

Historica Anne McCants heeft onderzoek gedaan naar de consumptie van koffie en thee in de achttiende eeuw in Amsterdam. Het klassieke beeld van economen en economisch historici is dat koffie en thee tot aan de negentiende eeuw tot de luxegoederen behoren. Het doel van het onderzoek van McCants is om dit beeld uit te dagen. Zij richt zich in haar onderzoek op de periode van 1740 tot 1782 om te zien of er voor de start van de negentiende eeuw mogelijk al een sociaal bredere consumptie van deze goederen was. Hiertoe heeft zij boedelinventarissen bestudeerd. Deze boedelinventarissen zijn door het Burgerweeshuis Amsterdam opgemaakt na het overlijden van de personen. De uitkomsten van het onderzoek van McCants suggereren dat er al voor de negentiende eeuw door een brede sociale groep koffie en thee genuttigd werd en dat niet alleen de elite toegang had tot deze nieuwe dranken.²

De theorie van McCants vormt de basis voor dit onderzoek. Ik zal toetsen of haar conclusies voor een groter deel van de Republiek gelden. Ik onderzoek of deze producten ook buiten Amsterdam door andere sociale groepen dan de elite genuttigd werden. De periode, die ik onderzoek, beslaat de gehele achttiende eeuw.

---

¹ <http://www.knvt.nl/de-nederlandse-koffie-en-theemarkt>, gezien op 18-06-2015.

² Anne McCants, 'Exotic goods, popular consumption, and the standard of living: thinking about globalization in the Early Modern World', *Journal of World History* 18.4 (2007) pp. 433-462.

Economen en economisch historici zagen pas een verandering in de consumptie van koffie en thee vanaf de negentiende eeuw. Ik zal toetsen of er al in de eeuw hiervoor sprake is geweest van het algemeen nuttigen van koffie en thee. Dit zal ook ik doen door het bestuderen van boedelinventarissen.

Boedelinventarissen zijn inventarissen die een overzicht geven van de roerende en onroerende goederen die in het bezit zijn geweest. Een dergelijke inventaris werd opgemaakt om bijvoorbeeld een vermogen te beheren, om een erfenis te verdelen of om inzicht te krijgen in het vermogen van een debiteur. De boedels, die voor dit onderzoek bestudeerd worden, zijn voornamelijk afkomstig uit de notariële archieven van de betreffende dorpen en steden. In het geval van Zoeterwoude zijn de inventarissen afkomstig uit de Weeskamer.

Er is wel een aantal punten van kritiek aan te geven voor het gebruik van boedelinventarissen als historische bron. Goederen die nauwelijks of geen economische waarde hadden, komen in boedelinventarissen doorgaans niet voor. Glas- en aardewerk wordt bijvoorbeeld vaak niet of slechts summier beschreven, luxere artikelen uit deze categorie daargelaten. Goederen met een korte levensduur komt men eveneens zelden of niet tegen. Levensmiddelen worden slechts beschreven als het om een verhandelbare hoeveelheid gaat. Almanakken, waarvan we weten dat er enorme aantallen in omloop waren, treft men ook bijna niet in boedelbeschrijvingen aan. Ze gaan immers maar een jaar mee en eenmaal in gebruik hebben ze hun waarde in het ruilverkeer verloren.

Tevens speelt het subjectieve beeld van de notaris een grote rol in het opstellen van de boedelinventarissen. De boedels, die in dit onderzoek bestudeerd worden, zijn voornamelijk opgesteld bij het overlijden van de persoon in kwestie, een enkele uitzondering daargelaten. Zo'n uitzondering is bijvoorbeeld een scheiding of het inwonen bij een familielid.³

In de boedelinventarissen zoek ik naar voorwerpen die het gebruik van koffie en thee suggereren. Een goed voorbeeld is het servies, evenals voorwerpen om thuis koffie en thee te zetten. Daarnaast onderzoek ik de verandering van het servies, die gepaard ging met de komst van deze nieuwe dranken. Een voorbeeld hiervan is de intrede van het porseleinen servies.

---

³ Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, 'Boedelinventarissen', in: *Broncommentaren 2* Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, A. Knotter & A.C. Meijer (red) (Den Haag, 1995) 41-47.

Deze boedelinventarissen komen niet in grote getale voor. Ondanks het geringe beschikbare aanbod zijn deze bronnen goed bruikbaar om een mogelijke verandering te schetsen.

Tabel 1: Het totale aantal boedels dat onderzocht is, opgesteld per periode en per dorp/stad.

Dorp/stad	1700	1725	1750	1775	1800	Totaal
Leiden	10	10	10	8	10	48
Zoeterwoude	4	0	0	0	4	8
Oirschot	5	5	5	5	5	25
Doesburg	5	5	5	5	5	25
Medemblik	4	4	4	4	4	20
Totaal	28	24	24	24	28	126

Er staan verschillende dorpen en steden in de Republiek centraal. Allereerst bespreek ik de boedelinventarissen uit Leiden. Leiden was in de achttiende eeuw, in vergelijking tot Amsterdam, een arme textielstad dus het is een mooie gelegenheid te testen of de koffie en thee ook deze armere stad hadden bereikt. Daarnaast behoorde Leiden ook niet tot de VOC steden; dit kan van invloed zijn op de toegang tot de nieuwe koloniale producten. Ik ga in Leiden 48 boedels onderzoeken. Deze boedels zijn gevonden in het Erfgoed Leiden (het archief van Leiden en omstreken). De boedels komen uit de schepenbank (het oud rechterlijke archief). Ik heb de boedels allereerst geselecteerd op jaartal. Dit geldt ook voor de andere plaatsen die ik heb onderzocht. Vervolgens heb ik gekeken of er voldoende boedels voor de door mij gekozen jaartallen aanwezig waren. Vaak bleek dit niet het geval, waardoor ik bij ieder jaartal een periode van vijf jaar eerder tot vijf jaar heb aangehouden.

In mijn onderzoek ligt de focus voornamelijk op de boerenbevolking. De boedels waarvan de beroepen niet bekend zijn, heb ik uitgekozen op basis van de (lage) waarde en (kleine) hoeveelheid van de bezittingen. Een lagere waarde of het geringe aantal bezittingen vormt een indicatie voor een armere sociale groep waar de persoon in kwestie toebehoort.

Na Leiden richt ik mij kort op Zoeterwoude, een boerendorpje in de buurt van deze stad. De boedels voor Zoeterwoude zijn gevonden in de Weeskamer van Zoeterwoude, binnen het archief van het Erfgoed Leiden. Hier heb ik slechts acht beschikbare boedels gevonden, maar ondanks het geringe aantal valt er wel iets over de consumptie van koffie en thee in Zoeterwoude op te merken.

Vervolgens onderzoek ik boedelinventarissen in een aantal dorpen en steden buiten het gewest Holland. De Boedelbank van het Meertens Instituut geeft toegang

tot de boedelinventarissen van verschillende dorpen en steden en hiervan maak ik dan ook gebruik.

Als eerste onderzoek ik het Brabantse boerendorpje Oirschot. De boedels voor Oirschot zijn door het Meertens Instituut verkregen vanuit het Oud Rechterlijk Archief Oirschot. Sociaaleconomisch gezien is het interessant om dit dorp te onderzoeken omdat de bevolking overwegend uit boeren bestaat en deze behoren tot de lagere sociale klassen. Geografisch gezien ligt het dorp ver van havensteden en andere handelscentra wat mogelijk invloed heeft op de toegang tot koffie en thee.

Vervolgens richt ik mijn aandacht op het Gelderse Doesburg. De boedels voor Doesburg zijn door het Meertens Instituut verkregen vanuit het Oud Rechterlijk Archief Doesburg. Het stadje vormt in de achttiende eeuw een markt voor gespecialiseerde ambachtlieden en handelaren. Dit brengt een verscheidenheid aan sociale klassen met zich.

Als laatste ligt mijn focus op het West-Friese Medemblik. De boedels voor Medemblik zijn door het Meertens Instituut verkregen vanuit het Notarieel Archief Medemblik. Medemblik was een belangrijke havenstad aan de Zuiderzee wat een invloed heeft op de toegang tot geïmporteerde goederen.

Bij het bestuderen van de boedels kijk ik voornamelijk naar het servies; hierbij neem ik al het aangetroffen servies mee in mijn onderzoek. Aandachtspunt is de (mogelijke) intrede van porselein. Het porseleinen servies was een nieuwe uitvinding die samen met de koffie en thee is meegebracht uit het Oosten. Dat maakt het tot een goede indicatie voor zowel het koffie- als het theegebruik.

Daarnaast richt ik mij op de mogelijkheid om koffie en thee thuis te zetten. Hiertoe zoek ik naar voorwerpen die gebruikt worden om deze dranken te maken; hierbij denk ik aan molens en ketels. Ook zoek ik naar voorwerpen om deze dranken in te bewaren zoals kannen, potten of blikken. McCants gooit al deze voorwerpen op één hoop onder de noemer koffie en thee. Ik breng scheiding aan tussen de aanwezigheid van slechts koffie- en theeserviezen en voorwerpen om thuis koffie en thee te zetten. Overigens worden deze al deze producten, zowel het servies als de andere goederen, wel onder dezelfde noemer geschaard. Om een voorbeeld te geven: zowel één koffiekann als één koffiekopje worden gezien als één stuk koffiegoed.

Uit alle boedels heb ik een inventaris gemaakt van de producten die belangrijk zijn voor mijn onderzoek. Deze producten bestaan voornamelijk dus uit servies en de

voorwerpen om koffie en thee te maken. Daarnaast heb ik wel naar andere producten gekeken om de waarde van de boedel te bepalen.

Door te bestuderen of luxegoederen als koffie en thee al eerder dan de negentiende eeuw algemeen breder geconsumeerd werden, hoop ik een bijdrage te leveren aan de discussie of er al voor de negentiende eeuw sprake was van diepere globalisering. Dit met het oog op het Rise of the West vraagstuk; het debat wanneer en hoe het Westen een voorsprong verkreeg op de rest van de wereld. Daartoe onderzoek ik wat de mogelijk bredere consumptie van luxegoederen in de achttiende eeuw zegt over de levensstandaard van de mensen in de Republiek. De centrale vraag in mijn onderzoek is: in welke mate werden in de Republiek van de 18^e eeuw goederen als koffie, thee maar ook porselein sociaal breder geconsumeerd dan slechts door de elite?

Hoofdstuk 1: Globalisering en de Rise of the West.

Voordat er besproken zal worden wat het belang van de mogelijk algemeen bredere consumptie van producten als thee, koffie en porselein vóór de negentiende eeuw is voor het debat over de globalisering en het Rise of the West vraagstuk, is het nodig eerst beide debatten uit een te zetten. Het eerste deel van dit hoofdstuk zal de globalisering bespreken. In het tweede deel zal de focus op de Rise of the West liggen.

1.1 Globalisering

Waarom is globalisering belangrijk in een onderzoek naar de consumptie van koffie en thee in de Republiek? Sanne Muurling, phd student aan de universiteit van Leiden, ziet een meer algemeen verband tussen veranderingen in consumptiepatronen, handel en lokale productie. Deze samenhang geeft duiding aan zowel de consumptierevolutie als een globaliseringproces waarin op grote schaal uitwisseling plaats heeft gevonden die in verregaande mate doorgedrongen is in de lokale structuren van de consumptie, productie en handel in Holland.⁴ De consumptierevolutie zal in het tweede hoofdstuk besproken, de uitleg over globalisering staat in dit hoofdstuk centraal.

Wat is globalisering? Economen en economisch historici zagen lange tijd de negentiende eeuw als startpunt voor de globalisering. Zij zien de technologische ontwikkelingen van de Industriële Revolutie als voornaamste reden om het startpunt van de globalisering daar aan te verbinden. Mede door deze ontwikkelingen zagen zij het als logisch vervolg om de wortels van de moderne globale aangesloten marktsysteem in de negentiende eeuw te zoeken. Dit beeld wordt niet gedeeld door de meeste wereldhistorici. Zij zien de Industriële Revolutie als het gevolg van de intercontinentale handel van koopwaar, een gevolg dat zonder deze handel niet per se hoefde te gebeuren. Een aantal van deze historici richten hun blik op de oudheid, waar al 'intercontinentale handel' te vinden was rond het gebied van de

---

⁴ S.T.D. Muurling, 'Een schatkamer in Europa. Koffie, thee en porselein in de Hollandse materiële cultuur. *Holland. Historisch Tijdschrift* 43.3 (2011) pp. 212-222, aldaar 222.

Mediterraanse Zee. Het grote deel van de wereldhistorici zien deze intercontinentale ontstaan na de start van de ontdekkingsreizen.⁵

Nog steeds luidt de vraag: wat is globalisering? Er is nog geen algemene definitie voor globalisering. Omdat Dennis Flynn en Arturo Giraldez het aandurven om een specifiek jaartal voor het startpunt van de globalisering te geven, zal er vanuit hun definitie getracht worden het debat uit te leggen. Het jaar 1571 is volgens hen het startpunt van de globalisering met de vestiging van de haven van Manila. Deze haven zou zorgen voor een permanente en directe link tussen Noord- en Zuid-Amerika en Azië, met de Europeanen als tussenpersonen. Hierdoor komen zij tot de volgende definitie van globalisering: ‘Global trade emerged when all important populated continents began to exchange products continuously—both with each other directly and indirectly via other continents—and in values sufficient to generate crucial impacts on all the trading partners.’⁶

Voor Flynn en Giraldez staan er dus een aantal punten centraal bij het definiëren van globalisering. Allereerst moeten de “belangrijkste bevolkte gebieden”, in hun ogen Europa, de Amerika’s en Azië, een rol in de globale handel spelen. De kritiek op de definitie van Flynn en Giraldez bestaat voornamelijk dat de rol Europa te groot zou zijn. Janet Abu-Lughod geeft in haar wereldsysteem analyse aan dat de Islamitische wereld in de Middeleeuwen een grote rol speelde in de handel tussen het Midderraanse gebied en Zuid-Oost Azië. Daarnaast worden ook voorbeelden als het dertiende eeuwse pax Mongolica als eerdere intercontinentale handel aangegeven. Dit zou voor een brug tussen West en Oost zorgen omdat de Mongolen heersten vanaf Hongarije tot aan de Gele Zee.⁷ Flynn en Giraldez reageren op deze kritiek: ‘What seems to us to be the most important factor to consider regarding the onset of globalization is not whether or not certain indices converged or diverged at a specific time, but whether or not people, products and events that originated in one part of the world generated permanent and systemic effects on societies around the

---

⁵ Anne McCants, ‘Exotic goods, popular consumption, and the standard of living: thinking about globalization in the Early Modern World’, *Journal of World History* 18.4 (2007) pp. 433-462, aldaar 436.

⁶ Dennis O. Flynn & Arturo Giraldez, ‘Born with a “silver spoon”: The origin of world trade in 1571’, *Journal of World History* 6.2 (1995) pp. 201-221, aldaar 201.

⁷ Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World system A.D. 1250-1350* (New York, 1989) 153-199.

globe.⁸ Tevens geven ze hiermee aan dat de handel bedoeld door Abu-Lughod niet globaal genoeg was.

Jan de Vries vraagt zich af wat de impact alsmede de effecten van globalisering zijn. Hij geeft aan dat er onduidelijkheid bestaat omdat het concept globalisering zowel als proces en als uitkomst gedefinieerd wordt, een verschil tussen zachte en harde globalisering. Wanneer men globalisering als een proces bekijkt, wordt de term globalisering aangeroepen om het specifieke en dynamische karakter van de moderne samenleving te verklaren. Flynn en Giraldez spreken over constante interacties tussen de grootste bevolkte werelddelen die zich zowel in de geschiedenis van de handel alsmede in de epidemiologische geschiedenis, demografische geschiedenis en culturele geschiedenis laten gelden. De processen van contact, interactie en handel beïnvloeden niet alleen het economische leven maar hebben ook effect op onder andere cultuur en bevolkingsgroei. Hierdoor ontstaat er een onderlinge afhankelijkheid en integratie waardoor de tijd- en ruimteaspecten zo dicht op elkaar komen te staan, waardoor er een intensivering van de wereld als geheel ontstaat. Dit wordt ook wel 'zachte globalisering' genoemd.⁹

Wat is het effect van deze zachte vorm van globalisering op de door Flynn en Giraldez genoemde gemeenschappen? Een van de effecten van deze vorm van globalisering zijn de veranderingen die op het gebied van instituties ontstaan. De groei van de vroeg moderne intercontinentale handel zorgde dat het kapitaal in de handen van de stedelijke handelaren kwam. Doordat deze handelaren een nieuwe vorm van bourgeoisie binnen de Zuid-Europese handelssteden vormde, verkregen zij een sterkere macht. Hierdoor eisten deze handelaren veranderingen in de instituties van de politieke machthebbers om hun eigendomsrechten te beschermen. Door de toegenomen macht van deze groep handelaren verkregen ze de gevraagde eigendomsrechten en protectie van de eigendommen.¹⁰ Tevens zorgde vroegmoderne intercontinentale handel voor een sterke urbanisatie, met name geconcentreerd in de Europese havensteden gelegen aan de Atlantische Oceaan. Onderzoek van Jan de Vries laat zien dat in de periode tussen 1600 en 1750, 15 van

---

⁸ Dennis O. Flynn & Arturo Giraldez, 'Born again: globalization's sixteenth century origins (Asian/Global versus European dynamics)', *Pacific Economic Review* 13.3 (2008) pp. 359-387, aldaar 368.

⁹ Jan de Vries, 'Limits of globalization in the early modern world', *The Economic History Review* 63.3 (2010) pp. 710-733, aldaar 711.

¹⁰ Daron Acemoglu, Simon Johnson & James Robinson, 'The Rise of Europe: Atlantic trade, institutional change, and economic growth', *The American Economic Review* 95.3 (2005) pp. 546-579, aldaar 563-569.

zulke havensteden 38% van de totale urbane groei van alle Europese steden besloeg.¹¹

Er bestaat consensus over de nieuwheid van de nieuwe handelswereld die gestart is na het jaar 1500. Er bestaat echter nog geen overeenstemming over de directe impact van deze nieuwe handelswereld. De term 'zachte globalisering' is aantrekkelijk omdat deze dus een breed scala aan indirecte ontwikkelingen beslaat. Flynn en Giraldez houden vast aan het belang van de directe connectie tussen de, voor hen, drie belangrijkste continenten: 'Globalization could not begin until the AfroEurAsian Old World – disconnected from the other two-thirds of the surface area of the earth for more than ten thousand years – became reconnected via maritime connections from the sixteenth century onward.'¹²

Nu de zachte globalisering besproken is, luidt de vraag wat de harde globalisering inhoudt. Onder de term harde globalisering wordt er gekeken naar een meetbare direct impact op een historisch proces. Kevin O'Rourke en Jeffrey Williamson zijn tot de volgende definitie van (harde) globalisering gekomen: 'we defined globalisation the way all economists are trained, as the integration of markets across space; and . . . we concentrated on one dimension of globalisation, namely commodity market integration. The best way to gauge that historical process of market integration is to measure the extent to which prices of the same commodities converge over time worldwide.'¹³

Dit artikel behoort tot een serie die de wortels van de economische globalisering onderzoekt. Hierin testen en weerleggen zij de claim van wereldhistorici dat de globalisering startte in 1571, of een andere vroegmoderne datum. De conclusie van O'Rourke en Williamson is dat alléén de technologische revolutie van de negentiende eeuw, lees de Industriële Revolutie, een teken van de aanvang van de globale economie is. De reden is dat deze revolutie het mogelijk maakte door middel van internationale handel, om de enorme volume aan koopwaar tussen de verschillende continenten zo goedkoop mogelijk te maken. Goedkoper dan de binnenlandse prijzen, ofwel de binnenlandse toedeling van middelen.¹⁴ De revolutie

---

¹¹ Jan de Vries, *European urbanization 1500-1800* (Londen, 1984) 133-142.

¹² Flynn & Giraldez, 'Born again', 384.

¹³ Kevin O'Rourke & Jeffrey G. Williamson, 'Once more: When did globalization begin?', *European Review of Economic History* 8 (2004) pp. 109-117, aldaar 109. Door gebrek aan toegang verkregen door middel van <http://www.tcd.ie/Economics/staff/orourke/offprints/EREH2004.pdf> als working paper.

¹⁴ Ibidem, 110-115.

in transport zorgde voor het ultieme bewijs voor de start van globalisering volgens O'Rourke en Williamson: 'the only irrefutable evidence that world commodity market integration took place is a decline in the international dispersion of commodity prices, or what we call commodity price convergence.'¹⁵

Deze prijsconvergentie is voor O'Rourke en Williamson het meest van belang. Ze geven aan dat een groeiende omvang van handel alleen niet voldoende is omdat dit niet per definitie resulteert in een prijsconvergentie. De prijsconvergentie, volgens O'Rourke en Williamson dé ware globalisering, wordt gestuurd door het reduceren van de transactie kosten. Ofwel het reduceren van de transportkosten en communicatiekosten, wat zich meer op het technologische vlak afspeelt. Alsmede het reduceren van eventuele drempels of blokkades voor de handel, iets wat zich meer op het politieke gebied afspeelt.¹⁶ Zij zien zeker dat de groei van de handel tussen Europa en Azië in de vroegmoderne periode groeide, maar deze groei zou niet zorgen voor zowel een significante reductie van de transportkosten als het reduceren van drempels voor handel. Hierdoor zien zij dus geen bewijs voor de prijsconvergentie tussen Azië en Europa. Zij zien geen marktintegratie want als dit wel zou afspelen zou er bewijs voor de convergentie te zien moeten zijn en dat is in dit geval niet zo.¹⁷

Tevens wordt de impact van de groeiende handel tussen Europa en Azië op de globalisering in twijfel getrokken. Volgens Williamson en Lindert waren de meeste goederen die verhandeld werden, luxe goederen of goederen waar geen concurrentie voor was. Met niet-concurrerende goederen worden goederen bedoelt die niet in het thuisland geproduceerd werden, of in dit geval niet in het continent. Dit zorgt dus ook niet voor concurrentie met binnenlandse goederen. Tevens geven zij aan dat deze goederen niet voor de grote bevolking beschikbaar waren, maar meer voor de kleine rijkere elite. Zij komen tot de conclusie dat deze handel voor 1820 alleen een impact had op de levensstandaard van de rijkeren.¹⁸ Zij zien op deze manier wederom geen bewijzen voor een prijsconvergentie in de handel tussen Europa en Azië. Deze conclusie nemen O'Rourke en Williamson over. Zij geven aan

---

¹⁵ Ibidem, 113.

¹⁶ Kevin O'Rourke & Jeffrey G. Williamson, 'After Columbus: explaining Europe's overseas trade boom 1500-1800', *The Journal of Economic History* 62.2 (2002) pp. 417-456, aldaar 424-426.

¹⁷ Idem.

¹⁸ P.H. Lindert & J.G. Williamson, 'Does globalization make the world more unequal?' in: Michael D. Bordo, Alan M. Taylor & Jeffrey G. Williamson (eds.), *Globalization in historical perspective* (Chicago, 2003) pp. 227-276, aldaar 232.

dat de omvang van de prijzen van o.a. peper, koffie, thee en andere niet-concurrerende goederen niet rustten op de transportkosten maar dat zaken als monopolies, internationale conflicten, piraterij and restricties vanuit overheden een grotere invloed op de prijzen hadden.¹⁹

Flynn en Giraldez reageren op het punt dat O'Rourke en Williamson maken. Zij zijn van mening dat O'Rourke en Williamson het ontstaan van de globalisering puur van uit economisch oogpunt bekijken en daardoor geen oog hebben voor andere omstandigheden en ontwikkelingen: 'O'Rourke and Williamson fail to address interdisciplinary connections that are central to our argument, as well as the concerns of scholars from numerous disciplines. To rephrase: how can scholars from the humanities, physical sciences and other social sciences link their ongoing discussions of globalization and globalization history to the narrow price convergence focus of O'Rourke and Williamson? We see little encouragement for the emergence of cross-disciplinary dialogue via their methodology. Just as the globe does not belong to any particular discipline, so too globalization history must be framed in a manner that includes all academic disciplines.'²⁰

In dit deel van het hoofdstuk is geprobeerd een globaal beeld van het debat over globalisering te geven. De zachte en harde globalisering zorgen voor een belangrijk verschil bij het vormen van een definitie van globalisering. Wereldhistorici bekijken de globalisering vanuit een breder sociaaleconomisch perspectief. Wanneer men de term zachte globalisering wordt er niet alleen naar de directe economische impact gekeken. Sociale en culturele veranderingen zijn ook belangrijke onderdelen van de zachte globalisering. Dit is dan ook de voornaamste reden dat wereldhistorici het meeste worden aangetrokken door de zachte globalisering. Economen en economisch historici prefereren de aanpak van de harde globalisering. Hierbij wordt er gekeken naar de directe meetbare economische impact van de nieuwe handel. Voorbeelden hiervan zijn onder andere de reductie van transportkosten.

Voor dit onderzoek is vooral de harde globalisering van belang. Ondanks het ontbreken van veel concrete data over onder andere veranderingen in prijs en de kosten van transport, is er door het bestuderen van de consumptie van koffie en thee tijdens de achttiende eeuw misschien wel een indicatie te geven voor deze mogelijke veranderingen. In dit onderzoek zal er op micro-niveau gekeken worden naar de

---

¹⁹ O'Rourke & Williamson, 'After Columbus', 426-427.

²⁰ Flynn & Giraldez, 'Born again', 366.

consumptie van koffie en thee. Door de consumptie van koffie en thee op micro-niveau te bestuderen, wordt er gekeken of de sporen van globalisering dieper in de Republiek te vinden zijn. McCants heeft aangetoond dat dit voor Amsterdam zo lijkt te zijn. In dit onderzoek ligt de focus op een aantal steden en dorpen door de Republiek heen. Daardoor hoop ik meer te kunnen zeggen over de 'diepte' van globalisering in de Republiek. Als kleinere en armere dorpen en steden regionaal verspreid door de Republiek heen eenzelfde trend weergeven als McCants in Amsterdam gevonden heeft, zegt dit wat over de 'diepte' van de globalisering in de Republiek. McCants ziet namelijk dat het nuttigen van koffie en thee vanaf het midden van de achttiende eeuw al geen luxe meer is, doordat er door de armere sociale lagen heen ook al een zekere hoeveelheid koffie en thee genuttigd worden.²¹ Is deze conclusie alleen verbonden met Amsterdam, of geldt dit ook voor andere regio's in de Republiek?

1.2 Rise of the West

De veranderingen in prijs en transport kosten zijn belangrijk inzake de globalisering. Het Rise of the West debat houdt zich bezig met de vraag hoe het komt dat het Westen, ten opzichte van de rest van de wereld, zo'n rijkdom en technologische voorsprong verkreeg. Maar wat houdt het 'Rise of the West' debat in? Een simpel antwoord op deze vraag is makkelijk te geven; binnen dit debat wordt gezocht naar een antwoord op de vraag waarom het Westen tegenover de rest van de wereld zo'n enorme voorsprong op zowel technologisch als economisch gebied heeft verkregen. Historicus Peer Vries stelt dat nagenoeg iedereen binnen dit debat het eens is, dat 'the Rise of the West' alleen geanalyseerd kan worden door het systematisch vergelijken van het Westen tegenover 'de rest'.²² Deze systematische vergelijking is voor het eerst uiteengezet door de Amerikaanse historicus Kenneth Pomeranz in zijn boek *The Great Divergence: China, Europe and the making of the Modern World*. Het debat ontstond nadat historici als André Gunder Frank en Kenneth Pomeranz probeerden te verklaren wanneer en hoe de Great Divergence ontstond. Het klassieke beeld bestond uit het idee dat de uniekheid van Europa leidde tot haar

---

²¹ Anne McCants, 'Poor consumers as global consumers: The diffusion of tea and coffee drinking in the eighteenth century', *The Economic History Review* 61.1 (2008) pp. 172-200, aldaar 185-191.

²² Peer Vries, 'Are coal and Colonies really crucial? Kenneth Pomeranz and the Great Divergence', *Journal of World History* 12.2 (2001)407-446, aldaar 408.

voorsprong op economisch en technologisch gebied.²³ Het werk van Frank en Pomeranz zorgde voor een nieuwe kijk op het ontstaan van de kloof tussen het Westen en “de rest”. Hierdoor is er geen consensus meer over het ontstaan van de voorsprong van het Westen waardoor er ruimte is ontstaan voor verschillende theorieën met elk hun eigen “antwoord” op dit vraagstuk. Om een goed beeld van het huidige Rise of the West debat te creëren is het noodzakelijk een aantal van de belangrijkste van de verschillende theorieën kort uit een te zetten.

Een van de meest populaire stromingen is gebaseerd op de theorie van Max Weber dat Europa een uniek proces van rationalisering onderging dat leidde tot een verschillend verloop in haar economische geschiedenis ten opzichte van andere landen. De Europese kapitalistische markt was volgens Weber en zijn volgers ideaal voor het ontwikkelen van wetenschap en techniek, wat leidde tot de Rise of the West.²⁴

Een klassieke stroming binnen het Rise of the West debat komt voort uit het Marxisme. De Marxistische theorie is het eens met die van Weber dat kapitalisme de drijvende kracht achter de Rise of the West was. Ook stellen beide theorieën dat Europa verschilde van de rest van de Wereld waardoor zij haar voorsprong op kon bouwen. Belangrijk voor Marxisten is echter dat de rest van de wereld de interne dynamiek mistte om de transitie van het klassieke feudale stelsel te maken naar het kapitalisme.²⁵

De oudste theorie binnen het Rise of the West debat is de '*modernization theory*'. Deze theorie ziet economische vooruitgang als een evolutionair proces met een duidelijk begin en eindpunt. Aanhangers van deze theorie menen dat cultuur geen invloed heeft op de economische ontwikkeling van een land, maar dat economische verschillen tussen landen alleen maar bestaan omdat sommige landen voor lopen op anderen. De belangrijkste economisch denker binnen deze theorie was Walt Whitman Rostow. Rostow onderscheidde vijf evolutionaire fases binnen '*modernization theory*'. Deze vijf fases lopen vanaf de traditionele samenleving naar

---

²³Prasannan Parthasarathi, 'The Great Divergence', *Past & Present* 176.1 (2002) 275-293, aldaar 275.

²⁴Peer Vries, . 'The California School and beyond: How to study the great divergence?', *History Compass* 8.7 (2010) 730-751, aldaar 732.

²⁵Vries, 'The California School', 732.

de postindustriële samenleving.²⁶ Het nadeel van deze theorie is dat er geen jaartallen genoemd worden wanneer de verschillende fases zich inzetten.

Tegenwoordig kent 'modernization theory' nog steeds een flink aantal aanhangers, en de theorie geeft duidelijk weer hoe er gedacht wordt over de voorsprong van het Westen tegenover de rest van Europa. Groot kritiekpunt op deze theorie is dat deze volledig voorbijging aan de invloed van cultuur op de economie. Als reactie hierop ontstond de 'Wereld Systeem theorie.'

Aanhangers van de Wereld Systeem theorie stellen dat 'modernization theory' voorbij gaat aan de invloed en macht van wereldeconomieën. Engeland is misschien door alle fases in die volgorde gegaan, maar bijvoorbeeld Polen kende volledig andere fases, door de invloed en kennis van het reeds geïndustrialiseerde Engeland, aangezien het een graan producent werd voor industrieel Europa. Door afhankelijk te worden van kapitalistisch Engeland kende Polen een totaal andere economische geschiedenis dan Engeland. Dit geldt nog meer voor Azië, Afrika en Zuid-Amerika. Al deze landen waren geen traditionele samenleving meer, maar konden ook niet de ontwikkeling volgen die Engeland wel kon volgen, omdat zij een andere richting in gedwongen werden door de geïndustrialiseerde supereconomieën. Wat tegenwoordig ontwikkelingslanden zijn, zijn volgens Wereld Systeem theorie zo geworden door uitbuiting van Westerse supermachten, ze zijn niet blijven steken in een traditionele agrarische samenleving.²⁷

De belangrijkste denker binnen de Wereld Systeem theorie was Immanuel Wallerstein. Wallerstein onderscheidt drie soorten landen binnen deze theorie: namelijk de 'kern', de semi-periferie en de periferie.²⁸ De kern bestaat uit de rijke geïndustrialiseerde landen, de semi-periferie worden gedomineerd door landen uit de kern maar domineren zelf ook landen uit de periferie en vanzelfsprekend worden landen uit de periferie gedomineerd maar domineren zelf niet.

Binnen deze theorie zijn de kern de rijke, kapitalistische en geïndustrialiseerde landen. Deze kern kan rijk blijven, en haar inwoners over sociale voorzieningen laten beschikken, door de semi-periferie en de periferie landen uit te buiten. Wereld

---

²⁶W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A non-Communist Manifesto*. (Cambridge, 1960). 4-16. D. Bell en T.D. Hall, *The Coming of Post-Industrial Society*. (New York 1974). 12-38

²⁷Daniel Chirot en Thomas D. Hall, 'World-System Theory', *Annual Review of Sociology* 8 (1982)81-106, aldaar. 83.

²⁸I. Wallerstein, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York 1974) 12-98.

Systeem theorie herkent dus ook een voorsprong van het Westen op de rest van de wereld. In tegenstelling tot 'modernization' theorie zien aanhangers van de Wereld Systeem theorie dat deze voorsprong in stand gehouden wordt doordat het Westen de overige landen uitbuit.²⁹ Een paar decennia na het ontstaan van de Wereld Systeem theorie volgde een nieuwe stroming, die zich verzette tegen het beeld dat het Westen rond de 16e eeuw een voorsprong had op de rest van de wereld. Deze stroming legde haar focus op Azië, en dan met name China en India. De nieuwe stroming zou later bekend staan als de California School.

1.3 California School

De California School dankt haar naam aan het feit dat veel denkers binnen deze stroming werkzaam zijn aan universiteiten in Californië. Economisch historicus Jack Goldstone, een van de belangrijkste denkers binnen deze stroming, geeft duidelijk weer welke ideeën de basis van de California School vormen:

“Instead of seeing the rise of the West as a long process of gradual advances in Europe while the rest of the world stood still, they have turned this story around. They argue that societies in Asia and the Middle East were the world leaders in economics; in science and technology; and in shipping, trade and exploration until about AD 1500. At the time Europe emerged from the Middle Ages and entered its Renaissance, these scholars contend, Europe was far behind many of the advanced societies elsewhere in the world and did not catch up with and surpass the leading Asian societies until about AD 1800. The rise of the West was thus relatively recent and sudden and rested to a large degree on the achievements of other civilisations and not merely on what happened in Europe. Indeed some of these scholars suggest that the rise of the West may have been a relatively short and perhaps temporary phenomenon.”³⁰

Het kernidee van de California School is volgens Goldstone dus dat Azië en het Midden Oosten de leidinggevende economieën waren tot de ontdekking van de Nieuwe Wereld rond 1500. Hierna hadden deze economieën nog zo'n enorme voorsprong op het Westen, dat ze wereldleider bleven tot 1800. Hiermee breken ze

---

²⁹Idem.

³⁰J. Goldstone, *Why Europe? The Rise of the West in world history, 1500-1850* (New York 2008) 33.

dus finaal met de 'modernization theory' en met de Wereld Systeem theorie. De California School is daarmee een reactie op wat zij 'eurocentrisme' noemen.³¹ Volgens Goldstone wordt de rol van China vaak genegeerd omdat men geneigd is naar de geschiedenis te kijken met de uitkomst al in het achterhoofd: *'Why doesn't this tremendous capitalist activity stand out in world history? Because all too often, we view world history in terms of "winners" and "losers," elevate to prominence much in the "winners" history, and obscure or lose sight of similar items in the history of retrospective "losers."*³² Doordat men weet dat het Westen uiteindelijk een voorsprong verkrijgt, gaat men er volgens Goldstone van uit dat deze voorsprong er al lang was.

In plaats van eurocentrisme leggen de denkers binnen de California School de nadruk op China. China was volgens de meeste van hen de belangrijkste economie tot 1800, en was het economische centrum van de wereld. Europees zilver, gewonnen in de nieuwe wereld, werd geëxporteerd naar China. Chinese export in zaken als thee en zijde ging de gehele wereld over. Denkers binnen de California School zitten dus niet altijd op een lijn in hoe belangrijk Europa precies was, zij zijn het wel met elkaar eens dat het op economisch gebied voor 1800 vooral om China ging.³³

Een ander belangrijk denker binnen de California School is econoom Kenneth Pomeranz. Pomeranz stelde een theorie op die hij de *'Surprising Resemblances thesis'* noemde. Kernidee van deze theorie is dat de economische verschillen in rijkdom voorafgaand aan de Rise of the West tussen de meest ontwikkelde delen van de wereld als West-Europa, de Chinese Yangzhi Delta en delen van Japan en India verwaarloosbaar waren. Sommige delen van Azië waren volgens Pomeranz zelfs iets rijker dan West-Europa.³⁴ Hierbij moet echter wel opgemerkt worden dat het twijfelachtig is in hoeverre rijkdom een rol speelt bij ontwikkeling. Economisch historicus Peer Vries wijst erop dat de Republiek der Nederlanden rond 1820 een van de rijkere landen van Europa was, maar vrij laat industrialiseerde. Tegelijkertijd

---

³¹Vries, 'The California School', 734.

³²Jack Goldstone, 'The Rise of the West – Or not? A revision to Socio-Economic history' *Sociologic Theory* 18.2 (2000) 175-194, aldaar 177.

³³Vries, 'The California School', 735.

³⁴Idem.

kostte de aanvankelijke industrialisatie van Groot-Brittannië niet erg veel; een behoorlijk aantal landen had dit kunnen bekostigen.³⁵

Pomeranz wijst echter ook op een overeenkomst in ontwikkeling tussen deze gebieden. Hij wijst op *“a series of balanced comparisons (that) show several surprising similarities in agricultural, commercial and proto-industrial development amongst various parts of Eurasia as late as 1750”*³⁶ Het probleem dat bij deze stelling optreedt is echter dat het lastig wordt te verklaren waarom Groot-Brittannië in de 19e eeuw zo'n gigantische voorsprong kon nemen door de Industriële Revolutie. Pomeranz en andere leden van de California School wijzen als antwoord hier op dat Groot-Brittannië het geluk had dat er een grote aanwezigheid van kolen in het land was, alsmede op haar kolonies.³⁷

Het Rise of the West debat is dus nog volop gaande. Waar eerder Weberianen, Marxisten, Modernisten en aanhangers van de Wereld Stelsel theorie zich afvroegen op welke manier Europa verschilde van de rest van de wereld, geeft de California School een nieuwe wending aan het debat. Zij trekken de uniekheid van Europa in twijfel en zien de waarde van China en India. Het lijkt er op dat de leden van de California School soms te ver doorschiet in haar streven Azië belangrijk te maken in het debat. Ook gaan zij vaak voorbij aan de waarde van cultuur voor economische ontwikkeling. Zij hebben echter sterke punten aangedragen voor de economische kracht van China in de vroegmoderne tijd, waardoor de vraag: was er wel sprake van een Europese economische voorsprong voor 1800? voorlopig een nieuw vraagstuk in het Rise of the West debat is.

Het Rise of the West debat is van belang voor dit onderzoek omdat het het punt van de levensstandaard aankaart. Er is binnen het debat discussie over de (hogere) levensstandaard van de mensen in het Westen. Anne McCants geeft aan dat de consumptie van koffie en thee volgens economisch historici alleen besteed was aan een kleine elite voor de negentiende eeuw. Daarentegen suggereren de uitkomsten van het onderzoek van McCants dat de koloniale goederen vanaf het midden van de achttiende eeuw door een bredere sociale laag geconsumeerd werden. Zij concludeert namelijk dat deze producten vanaf het midden van de

---

³⁵Idem.

³⁶Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence. Europe, China and the Making of the Modern World*. (New Jersey, 2000) 8.

³⁷Vries, 'The California School', 740.

achttiende eeuw al geen luxe goederen meer zijn.³⁸ Hierdoor vormt deze conclusie een indicatie voor een andere (hogere) levensstandaard. Iets wat namelijk als luxe goed gezien werd, blijkt volop genuttigd te worden door 'Jan Modaal'. McCants haar conclusie is verbonden met Amsterdam. In dit onderzoek zal er gekeken worden naar andere dorpen en steden, verspreid door de Republiek heen. Op het moment dat er voor deze dorpen en steden hetzelfde geconcludeerd kan worden, zegt dit iets over de algemene levensstandaard. In dit geval dat deze standaard hoger is dan aanvankelijk aangenomen.

---

³⁸ McCants, 'Poor consumers', 174.

Hoofdstuk 2: Verandering van spijs doet drinken

In het voorgaande hoofdstuk zijn zowel het debat over globalisering als het vraagstuk van de Rise of the West uit een gezet. De focus in dit hoofdstuk zal liggen op het onderwerp van het onderzoek zelf, namelijk het gebruik van koffie, thee en porselein voor en in de achttiende eeuw. Het eerste deel van dit hoofdstuk zal de verandering in het eet- en voornamelijk drinkpatroon van de achttiende eeuwse Europeanen bespreken. Er zal worden gekeken naar de manier waarop de nieuwe warme koloniale dranken hun plek in het dagelijks leven van de Europeanen wist te vinden. Het tweede deel van dit hoofdstuk zal de Consumer Revolution bespreken. De Consumer Revolution zorgde voor een verandering in het consumentengedrag. Een verandering in het consumentengedrag is noodzakelijk om de nieuwe koloniale warme dranken in het dagelijks leven van de Europeanen te introduceren.

2.1 De komst van de koloniale warme dranken

Tegenwoordig is het de normaalste zaak van de wereld, iemand uitnodigen om ergens een kop koffie te gaan drinken. Driehonderd jaar geleden was hier nog helemaal geen sprake van. Onder historici bestaat een brede overeenstemming over de culturele impact die de warme dranken uit Oosten op het leven van de Europeanen hebben gehad. In de zeventiende en achttiende eeuw vonden ingrijpende veranderingen plaats in het eet- en drinkpatroon van Europa. Porselein en (Delfts) aardewerk gingen een belangrijkere plaats innemen in het eet- en drinkgerei naast het tot dan toe bekendere tin en gewone aardewerk. Tevens werden er nieuwe innovaties geïntroduceerd als de vork en de opscheplepel. Daarnaast zorgde het glaswerk voor het verdwijnen van de grote wijn- en bierkannen. Ook ontstond het koffie- en theegoed, bestemd voor de nieuwe koloniale warme dranken. Dibbits ziet deze ontwikkelingen ook in de Republiek ontstaan, bijvoorbeeld in Maassluis en Doesburg.³⁹

Over de impact van de handel in de nieuwe dranken bestaat alles behalve een brede overeenstemming. Het klassieke beeld onder economen en economisch historici was dat de consumptie van koffie en thee voor de negentiende eeuw slechts weggelegd was voor een kleine elite. Hierdoor zagen zij geen grote impact op de

---

³⁹ Hester Dibbits, *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800* (Nijmegen, 2001) 123.

handel tussen Europa en Azië, aangezien dit als een klein onderdeel beschouwd werd. Anne McCants geeft aan dat er wel degelijk sprake is van een grote directe impact op de handel tussen Europa en Azië. Volgens haar moet er alleen aan twee voorwaarden voldoen worden, willen deze nieuwe producten een dagelijks consumptiegoed worden.

Allereerst moet de toevoer van deze producten voldoende te vergroten zijn om de sterk rijzende vraag te voldoen, zonder dat de prijzen de pan uit stijgen. De reden hiervoor is dat de Europeanen deze producten zelf niet konden bebouwen omdat ze daar de technologie nog niet voor hadden, laat staan het feit dat deze producten überhaupt niet in Europa te verbouwen zijn. De toevoer was dus afhankelijk van de productieomstandigheden ergens anders alsmede op de capaciteit van de Europese transport. Volgens haar was de opening van de Atlantische en de Grote Oceaan voor de Europese handelsschepen van cruciaal belang, hetgeen gebeurde in de vijftiende en met name zestiende eeuw. Dit was dus tevens ook de reden voor Flynn en Giraldez om deze periode als het beginpunt van de globalisering aan te wijzen.⁴⁰

Ten tweede diende er een wijdverbreide vraag van de consumenten in Europa naar deze producten te zijn. Zo groot dat deze producten konden worden opgenomen in het budget en de dagelijkse routine van de gewone man. Deze vraag had een brede basis nodig, zowel in de sociale lagen als in de geografische afstand. Tevens moesten deze producten bestand zijn tegen de prijzen die werden bepaald door de nog hoge transportkosten, alsmede de monopolies van verschillende handelscompagnies.⁴¹

Nu zal er gekeken worden naar de eerste voorwaarde van McCants, namelijk of de import van koffie en thee in de achttiende eeuw groot genoeg is voor het sociaal breder consumeren van deze goederen dan alleen de consumptie van de elite. Volgens McCants is er een grote toename in de handel van koffie en thee in de eerste dertig jaar van de achttiende eeuw te zien. Is deze toename groot genoeg om ook voor de lagere sociale klassen de nieuwe dranken aan te bieden? Dat is van belang voor dit onderzoek omdat er onderzocht zal worden of koffie en thee sociaaleconomisch en geografisch breder dan alleen de elite in steden werden geconsumeerd in de achttiende eeuw. Voor het begin van de achttiende eeuw werden koffie en thee met argwaan bekeken. De dranken werden meer gezien als

---

⁴⁰ McCants, 'Poor consumers', 174.

⁴¹ McCants, 'Poor consumers', 174.

een vorm van drugs, als het ware verkocht bij de apotheker. Anderzijds werden deze goederen meer gezien als iets voor de allerrijksten. Op een enkele publieke verkoop, werden deze producten niet of nauwelijks aan het grote publiek verkocht.⁴²

Vanaf het einde van de zeventiende eeuw zou hier snel verandering in komen. Kristoff Glamann heeft de handel tussen de Nederlanders en Azië in de periode 1620-1740 bestudeerd. Aan het einde van de zeventiende eeuw bestond deze handel voor 4 procent uit koffie en thee. Maar aan het einde van de jaren 30 van de achttiende eeuw waren deze producten opgeklommen tot een totaal van bijna 25 procent. Hierdoor vormden koffie en thee, na zijde en katoen, de twee belangrijkste producten die in deze verhandeld werden tussen de Nederlanders en Azië.⁴³ McCants gaat hier verder op in door te stellen dat deze cijfers nog indrukwekkender zijn, gezien het feit dat de totaal VOC verkopen in Amsterdam in deze dertig jaar gestegen was met een percentage van 158 procent. Een snel rekenwonder ziet dat de totale inkomsten van koffie en thee aan het einde van de jaren 1730 1312 keer zo groot waren als in het jaar 1669. Daarnaast geeft McCants aan dat er ook rekening gehouden dient te worden met neerwaartse trend van de prijs per product, waardoor de import van koffie en thee in de Republiek onthutsende proporties heeft aangenomen.⁴⁴

In haar onderzoek naar de consument in Engeland en Amerika in de pre-industriële periode, komt Shammas tot de conclusie dat koloniale waren de bulk van de handel tussen Engeland en Azië vormden. Ze geeft aan dat, ondanks dat de midden- en werkende klasse niet de hoogste kwaliteit van deze producten konden verkrijgen, dit wil een groot percentage vormde. In 1700 vormden de koloniale waren zo'n kleine 17 procent van de handel, waar het in 1800 al verdubbelt was tot bijna 35 procent. Dit in samenhang met wat McCants zegt, namelijk dat de achttiende eeuw getuige was van een enorme toename van import van allerlei soorten producten en er een sterke druk op de import van veel van die koloniale producten stond. Vanaf de jaren 1730 was thee één van de meest belangrijke koloniale producten voor Engeland, waardoor het tabak en suiker bijhaalde als een product van "massa productie".⁴⁵

---

⁴² S.D. Smith, 'Accounting for taste: British coffee consumption in historical perspective', *The Journal of Interdisciplinary History* 27.2 (1996) pp. 183-214, aldaar 187-188.

⁴³ Kristoff Glamann, *Dutch-Asiatic trade 1620-1740* (Kopenhagen/Den Haag, 1958) 13-14.

⁴⁴ McCants, 'Poor consumers', 176.

⁴⁵ Carole Shammas, *The pre-industrial consumer in England and America* (Oxford, 1990) 77-86.

O'Rourke en Williamson kijken vooral naar de prijsveranderingen. Ondanks dat er weinig bewijzen te vinden zijn voor de koffie- en theeprijzen in de eerste helft van de achttiende eeuw, is er door het onderzoek van Glamann wel degelijk iets zinnigs over te zeggen. Glamann geeft aan dat, waar in 1684 nog 80 gulden voor een pond koffie betaald werd, dit in de jaren 1720 nog maar 2,3 gulden per pond neergelegd werd.⁴⁶ Tevens komen Nijboer en van Tilburg tot eenzelfde conclusie: Vanaf de piek in 1710, door de Spaanse Successieoorlog, vielen de prijzen met 84 procent tot een meer vaste prijs in het midden van de achttiende eeuw. Hierdoor kwamen de producten, prijstechnisch binnen het bereik van een veel grotere groep. Deze ontwikkeling suggereert dat koffie en thee ook door lagere sociale klassen geconsumeerd konden worden.⁴⁷

Er is in dit deel laten zien dat de toename van de import van koffie en thee groot genoeg was om een grotere bevolkingsgroep te bereiken. Niet alleen de daadwerkelijke hoeveelheid maar ook de prijstechnische veranderingen zorgden voor een groter bereik van de twee dranken. De tweede voorwaarde van McCants houdt in dat er een wijdverbreide vraag van de consumenten naar producten als koffie en thee dient te zijn. Het antwoord op deze voorwaarde zal door middel van de Consumer Revolution in het volgende deel besproken worden.

---

⁴⁶ Glamann, *Dutch-Asiatic trade*, 212-218.

⁴⁷ H. Nijboer & B. van Tilburg, 'Tussen Compagnie en Handelmaatschappij, de Nederlandse koffiëhandel in de achttiende eeuw', in: Pim Reinders e.a. *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen/Delft, 1994) 25-30.

2.2 De Consumer Revolution

De geschiedenis van consumptie is een steeds belangrijker veld voor historici geworden. De interesse voor dit veld heeft voor een hausse aan onderzoek naar het consumentengedrag geleid. Het onderzoek naar consumptiegedrag heeft geleid tot nieuwe inzichten inzake de vroegmoderne handel. Voor dit onderzoek staat het consumptiegedrag centraal. McCants geeft aan dat het consumptiegedrag veranderde omdat de nieuwe dranken hun weg naar de lagere sociale klassen in Amsterdam vonden. Nu zal er onderzocht worden of deze suggestieve conclusie ook geldt voor andere delen in de Republiek. Een fenomeen die probeert de veranderingen in het consumptiegedrag te verklaren is de zogenaamde Consumer Revolution. maar is er wel sprake van een Consumer Revolution? En zo ja, wat houdt deze überhaupt in? En belangrijker nog voor dit onderzoek, in hoeverre heeft een mogelijke Consumer Revolution gezorgd voor een verandering in het eet- en drinkpatroon van de Europeanen. In dit deel van het hoofdstuk zal geprobeerd worden antwoorden te zoeken op bovenstaande vragen.

Anton Schuurman geeft het belang van de consumptiegeschiedenis mooi weer: 'Zij is een centraal thema geworden in de geschiedschrijving, en, zo zal blijken, in de verklaring van het historisch proces. Zij maakt eveneens deel uit van de bredere heroriëntatie van de sociaal-economische geschiedenis naar een geschiedschrijving waarin mensen verschil uitmaken; een geschiedschrijving waarin betekenis en macht, identiteit en eigenbelang, cultuur en economie nauw met elkaar verbonden zijn; een geschiedschrijving ten slotte waarin alledaagse routinehandelingen in nauwe samenhang gezien worden met veranderingen in maatschappelijke groepsvorming.'⁴⁸

Één van de eerste personen die publiceerde over de consumptiegeschiedenis was Joan Thirsk. Zij geeft aan dat de materiële leefwereld in de zeventiende eeuw al snel begon te veranderen. Volgens haar had dit een dubbel positief effect op de economie. Ten eerste kwam er meer werkgelegenheid, en daarmee dus meer inkomen. Ten tweede zag ze dat er meer producten op de markt kwamen. Thirsk

---

⁴⁸ A. Schuurman, 'Aards geluk. Consumptie en de moderne samenleving', in: *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550-1850* A. Schuurman, J. de Vries & A. van der Woude (eds) (Amsterdam, 1997) 11.

kwam tot deze conclusie doordat ze zich richtte op de consumptie van voorwerpen bestemd voor het dagelijks gebruik bij de middenklasse.⁴⁹

Er bestaat discussie op wat voor manier de consumptiesamenleving veranderd is. Cary Carson wijst de periode tussen 1650 en 1750 in Noord-Amerika aan als de plaats en periode waarin een belangrijke verandering in consumptiegedrag plaats vond. Voor Carson speelt de migratie naar Noord-Amerika een cruciale rol in het consumptiegedrag op die plek. Hij geeft aan dat de migranten en reizigers behoefte hadden aan een gestandaardiseerd systeem van sociale communicatie. Hiermee doelt hij op een vorm van welgemanierdheid die ontstond, die zowel het bezit van nieuwe goederen vereiste als een bijbehorende mentaliteit. Carson kijkt dus niet alleen naar de verandering in het aantal goederen en de verscheidenheid van de goederen. Zijn conclusie luidt dan ook dat hij het moderne consumptiegedrag niet de schepping van warenhuizen en dergelijke was.⁵⁰

Richard L. Bushman is het eens met de vorm van het nieuwe consumptiegedrag hier boven beschreven door Carson. Hij is het echter niet eens met de verklaring voor het nieuwe consumptiegedrag. Voor Carson speelt een herkenbare sociale identiteit de spil voor de verandering van de consumptie, voornamelijk beschreven vanuit het oogpunt van de enorme stroom van migranten. Bushman legt vooral de nadruk op de aantrekkingskracht van de nieuwe consumptiestijl omdat deze verbonden is met economische en politieke macht, namelijk de welgemanierdheid van de heersende klasse in Europa die haar navolging vond bij de nieuwe rijke elite in Amerika, de "gentry".⁵¹ Tevens verschilt Bushman van mening met Carson inzake het navolginggedrag. Carson ziet dit gedrag als het kopiëren van de heersende klasse in Europa, waar Bushman stelt dat de beweegredenen voor de verandering niet in het kopiëren maar in het deelnemen lag.⁵² Daarnaast maakt Bushman een belangrijk onderscheid tussen het aanschaffen van enkele nieuwe consumptiegoederen en het implementeren van een nieuwe leefstijl. Hij ziet dat de verandering in het gebruik van woonruimte, bijvoorbeeld het verwijderen van de kookfuncties uit de woonvertrekken, als beslissend punt in de

---

⁴⁹ Joan Thirsk, *Economic policy and projects. The development of a consumer society in early modern England* (Oxford, 1978), I-V.

⁵⁰ G. Carson, 'The consumer revolution in Colonial British America: Why demand?', in: Gary Carson, Ronald Hoffmann & Peter J. Albert, *Of consuming interests: The style of life in the eighteenth century (Perspectives on the American Revolution)* (Virginia, 1994) 524-547.

⁵¹ R.R. Bushman, *The refinement of American persons, houses and cities* (New York, 1992) 402-403.

⁵² *Ibidem*, 406.

verandering van de consumptie. Hierdoor is het ook te verklaren waarom Bushman aangeeft waarom de wortels van het nieuwe consumptiegedrag in de achttiende eeuw te vinden zijn, maar de daadwerkelijke uitwerking pas in de negentiende eeuw vorm krijgt.⁵³

Neil McKendrick geeft aan dat er een 'consumer boom' ontstond in de achttiende eeuw. Men, en met name vrouwen, kocht als nooit tevoren. In de achttiende eeuw ontstond er een stuiptrekking aan het verkrijgen van producten en spenderen aan deze producten. Hierdoor ontstond er niet alleen een grotere welvaart maar ook een explosie van nieuwe productiemogelijkheden en verkooptechnieken. Door deze grotere welvaart ontstond er voor een groter deel van de bevolking de mogelijkheid tot het kopen van goederen. Ze kochten niet alleen noodzakelijke producten om te overleven maar ook minder noodzakelijke en zelfs luxeproducten.⁵⁴ Het betoog over de consumptierevolutie heeft laten zien dat er een Atlantische economie tot stand gekomen is, waaraan de bewoners van Bosten evenzeer deelnamen als de bewoners van bijvoorbeeld Dordrecht. Tevens is er duidelijk geworden dat de consumptiegoederen een belangrijke rol speelden in de constructie van de wereld. Veel personen waren namelijk als consumenten actief betrokken bij dit proces en dus in feite de verandering van de samenleving.⁵⁵

McKendrick ziet een aantal redenen voor het ontstaan van de Consumer Revolution in de achttiende eeuw. Ten eerste geeft hij aan dat achttiende eeuw intellectueel klaar was voor een boom in het consumeren. De belangrijkste verandering voor de doorbraak in het intellectuele goed, was dat men door kreeg dat luxe goederen geen bedreiging voor de handelsbalans waren. Oftewel het doorbreken van de zogenaamde mercantilistische "balance-of-payments".⁵⁶ Daarnaast werden competitie, jaloezie, ijdelheid en mode vooral negatief uitgelegd. Volgens McKendrick veranderde dit beeld toen men door kreeg dat er wel degelijk economische voordelen uit al deze zaken te halen waren. Dit kreeg vorm doordat het idee dat van het verschil in klasse in meerdere elementen tot uiting kwam dan alleen de koopkracht.⁵⁷

---

⁵³ Ibidem, 180-193.

⁵⁴ McKendrick, 'The Consumer Revolution', 9.

⁵⁵ Schuurman, *Aards geluk*, 25.

⁵⁶ McKendrick, 'The Consumer Revolution', 13-14.

⁵⁷ Ibidem, 15-16.

Niet alleen intellectueel maar ook op sociaal vlak was het achttiende-eeuwse Engeland klaar voor een Consumer Revolution volgens McKendrick. Met name was de structuur van de Engelse samenleving ideaal voor een ontwikkeling in het gedrag van de consumenten. De reden hiervoor is dat de Engelse samenleving een grote potentie bood voor sociale mobiliteit, en daarmee voor de sociale competitie.⁵⁸ De conclusie van McKendrick over de consumer revolution is dan ook als volgt: 'By 1700 the embryonic development of a consumer society had certainly begun. (...) By 1700 the barriers to retail trade were certainly coming down. (...) By 1800, however, those barriers had given way and the consumer society had been announced by so many observers with such a wealth of eye witness reports, such a mass of supporting evidence, that its arrival should no longer be doubted.'⁵⁹ McKendrick ziet de consumer revolution dan ook als een belangrijke verklarende factor voor het ontstaan van de Industriële Revolutie.

Jan de Vries ziet een belangrijke tussenstap tussen de Consumer Revolution als verklaring voor de Industriële Revolutie en het effect op het globaliseringsproces. De aanleiding voor deze tussenstap was het onderzoek naar boedelinventarissen. Wat de Vries op viel was dat het onderzoek naar deze boedelinventarissen een stijging van de consumptie suggereerde terwijl het onderzoek naar reële lonen juist een daling liet zien. De Vries vat zijn punt als volgt samen: 'Deze complexe veranderingen in het gedrag van huishoudens vormen een "Revolutie van de Vlijt", die aangedreven door commerciële prikkels voorafging aan en de weg bereidde voor de Industriële Revolutie die op haar beurt werd aangedreven door technologie en veranderingen in organisatievormen. Met andere woorden: een Revolutie van de Vlijt met belangrijke "vraag"kenmerken begon vóór die Industriële Revolutie die in essentie een aanbod-fenomeen was.'⁶⁰

Schuurman vult de Vries aan. De handel in onder andere koffie en thee krijgt een diepgaande invloed op de consumptiecultuur in West-Europa. Het zijn hier volstrekt nieuwe consumptiegoederen die na een voorzichtig begin in de zeventiende eeuw, in de achttiende eeuw een relatief brede verspreiding gaan krijgen. De nieuwe consumptiecultuur wordt zo de spil in het globaliseringsproces. Omgekeerd heeft dit

---

⁵⁸ McKendrick, 19-20.

⁵⁹ Ibidem, 33.

⁶⁰ J. de Vries, 'De huishoudportemonnee en de spulletjes. Een poging tot zicht te krijgen op de gezinshouding vanaf de vijftiende eeuw', in: *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550-1850* A. Schuurman, J. de Vries & A. van der Woude (eds) (Amsterdam, 1997) 60-61.

globaliseringproces dus ook een grote rol gespeeld in het consumptieproces. Dit proces raakte verbonden met en gaf de stoot tot andere processen. De nieuwe communicatiemogelijkheden maakten andere verbanden tussen mensen bestaanbaar. In toenemende mate kregen mensen te maken met contacten met anderen zonder dat ze zelf aanwezig waren. Dit geldt dus ook voor de mensen in de Republiek.⁶¹

Gaandeweg de achttiende eeuw werd luxe niet langer gezien als tegengesteld aan noodzaak. De tijd, plaats en sociale groep zorgde voor een verschil tussen noodzaak en luxe. Luxe werd in zekere mate steeds meer toegestaan en niet langer veroordeeld. Schuurman komt met een volgende definitie van luxe: 'Luxe is het gebruik dat men maakt van rijkdom en van de industrie om zichzelf een aangenaam leven te bezorgen.'⁶² Waar economen en economisch historici koffie en thee als luxegoederen zagen voor het begin van de negentiende eeuw, blijkt dit uit het onderzoek van McCants minder het geval te zijn.

Thera Wijsenbeek-Olthuis, een sociaaleconomisch historica, is het eens met de uitkomsten van het onderzoek van McCants. Volgens haar was de opmars van koffie en thee na 1725 in de Republiek niet meer te stuiten. In de bovenloog van de bevolking dronk iedereen koffie en thee. Dit zou na 1750 alleen nog maar toenemen onder de verschillende sociale klassen. Waar bier voor het jaar 1750 de volksdrank was, werd deze positie door meerdere kanten aangevallen. Door de verhoging van de belastingen werd het bier duurder. Daarnaast was de kwaliteit van het drinkwater in de meeste steden verslechterd. Zeker na de prijsdalingen van koffie en thee in de tweede helft van de achttiende eeuw. De warme (koloniale) dranken hadden hun vaste plaats in het consumptiegedrag veroverd.⁶³ Dit vormt tevens de reden waarom er in dit onderzoek aandacht geschonken zal worden aan de vondsten die consumptie van bier suggereren.

Muurling geeft aan dat de materiële cultuur al ruim een eeuw voor de Industriële revolutie onderhevig was aan veranderingen en uitbreidingen. De omvang van dit proces is nog niet volledig in kaart gebracht, toch zijn er in verscheidene studies algemene trends aangewezen. De import en popularisering van nieuwe producten, zoals bijvoorbeeld koffie, thee en porselein, spelen hierin een belangrijke

---

⁶¹ Schuurman, Aards geluk, 22-24.

⁶² Ibidem, 26.

⁶³ Th.F. Wijsenbeek, 'Van medicijn tot statussymbool. Koffie thuis in de zeventiende en achttiende eeuw.' In: *Koffie in Nederland* P. Reinders & Th.F. Wijsenbeek (e.a.) (Zutphen, 1994) 114-115.

rol. Zij ziet hierin twee betekenisvolle verbanden. Allereerst toont zij een samenhang tussen de veranderingen van verschillende consumptiepatronen onderling aan, zoals koffie, thee en porselein. 'Van alle goederen die in de inventarissen zijn geassocieerd met de consumptie van koloniale dranken, is bij de lagere klassen het bezit van Delfts aardewerk, een imitatie van Chinees porselein, het meest gebruikelijk en veelzeggend.'⁶⁴ Haar conclusie is dan ook, hoe meer Delfts aardewerk (en dus minder echt porselein), hoe armer het huishouden.

Daarnaast ziet Muurling een meer algemeen verband tussen veranderingen in consumptiepatronen, handel en lokale productie. Deze samenhang is met name interessant omdat het duiding geeft aan zowel de door Jan de Vries omschreven consumptierevolutie als een globaliseringproces waarin op grotere schaal uitwisseling plaats heeft gevonden die in verregaande mate doorgedrongen is in de lokale structuren van consumptie, productie en handel in Holland.⁶⁵ Verder geeft zij aan dat onderzoek op microniveau van belang is om een gedetailleerder beeld van de ontwikkelingen van deze processen te krijgen, iets wat in dit onderzoek naar voren zal komen.

We hebben gezien dat er twee belangrijke voorwaarden door McCants gesteld zijn om de toegang tot koffie en thee voor een bredere sociale groep mogelijk te maken. Allereerst lijken de bestaande data over de import van deze producten te suggereren dat er wel degelijk een enorme hoeveelheid geïmporteerd werd, een hoeveelheid die niet alleen door de elite geconsumeerd kon worden. Daarnaast is er aangegeven dat er door middel van de consumer revolution een enorme verandering plaats vond in het consumptiegedrag van de Europeanen. Deze verandering in het consumptiegedrag heeft voor een grote vraag naar de nieuwe producten gezorgd. De vraag luidt nu: Wie consumeerden deze warme koloniale dranken?"

---

⁶⁴ Muurling, 'Een schatkamer', 218.

⁶⁵ Ibidem, 222.

Hoofdstuk 3: De komst van koffie, thee en porselein in Leiden en omstreken in de periode 1700-1800.

Zoals de titel al aangeeft zal in dit hoofdstuk zal de komst, en tevens het gebruik, van koffie, thee en porselein in Leiden en omstreken tijdens de achttiende eeuw centraal staan. Anne McCants heeft, zoals besproken, onderzoek gedaan naar de boedelinventarissen van het weeshuis in Amsterdam. Zij heeft geconcludeerd dat de uitkomsten van haar onderzoek, op zichzelf niet een conclusie vormen voor de impact van de nieuwe koloniale warme dranken, maar dat ze wel een bredere verspreiding door de sociale lagen in het achttiende-eeuwse Amsterdam suggereren. De verspreiding van een nieuw cultureel gedrag is volledig consistent met een aantal gedocumenteerde ontwikkelingen.

Allereerst de enorme toename van de koffie- en theehandel door toedoen van de VOC en WIC. Daarnaast is er een daling van de prijzen van koffie en thee in de Europese havensteden te zien. Ook is er een snelle en grote groei te zien van voorwerpen, die geassocieerd worden met de nieuwe warme koloniale dranken. Tevens ontstaan er nieuwe lokale industrieën in de Republiek die deze objecten vanuit het Oosten gaan imiteren, denkend aan bijvoorbeeld het Delfts blauw. Er ontstaat bij de bevolking het idee om deze producten uit te stallen als een uitingvorm van de sociale status, niet alleen bij de elite maar ook bij de “gewone burgers”.⁶⁶ Dit is een van de conclusies van McCants uit haar onderzoek naar boedelinventarissen in Amsterdam. Maar geldt dit ook voor andere plaatsen in de Republiek?

Dit onderzoek toetst de uitkomsten van McCants onderzoek in Amsterdam, voor groter deel van de Republiek. De keuze voor Leiden en voor Oirschot, Doesburg en Medemblik in het volgende hoofdstuk heb ik, samen met de methode en de kritiek op de bronnen, toegelicht in de inleiding. In dit hoofdstuk bespreek ik mijn onderzoek van boedelinventarissen in Leiden en het boerendorp Zoeterwoude, dicht in de buurt van Leiden.

Zoals besproken bestudeer ik hiertoe boedelinventarissen gegroepeerd per 25 jaar, startend in 1700 en eindigend in 1800. In vergelijking met McCants heb ik minder boedelinventarissen bestudeerd, maar ondanks het feit geringer aantal te bestuderen boedelinventarissen, biedt het wel de mogelijkheid tot een diepere inblik in deze

---

⁶⁶ McCants, ‘Poor consumers’, 168.

inventarissen. Waar McCants de boedelinventarissen “op een hoop gooit” en verdeeld over twee perioden, maak ik meer onderscheid in verschillende voorwerpen die duiden op de consumptie van koffie en thee in de boedels.

De manier waarop McCants haar onderzoek ingedeeld heeft, zorgt er voor dat het lastig te bestuderen is of de koffie- en theeproducten, gevonden in de boedelinventarissen, daadwerkelijk gebruikt werden of dat deze vallen onder de noemer van de ‘conspicuous consumption’. Opzichtige consumptie is het consumeren van goederen en diensten met als voornaamste doel te laten zien dat iemand een goed inkomen of flink vermogen heeft. Voor de opzichtige consument dient dergelijk vertoon als een middel om zijn of haar sociale status te verhogen of tenminste te verhouden. Een voorbeeld van deze conspicuous consumption is het porselein, een product dat veel aandacht zal krijgen in dit onderzoek. Het Aziatische porselein bleef vanwege de beperkte aanvoer uit het Oosten tot in de late zeventiende eeuw voorbehouden tot een selecte, vermogende groep. Vanaf het eind van de zeventiende eeuw nam het aanbod snel toe, waardoor het goedkoper geworden porselein beschikbaar kwam voor grotere en sociaaleconomisch minder vooraanstaande groepen. De manier van uitstellen, zoals beschreven in de inventarissen, zijn mogelijk een indicatie van opzichtig consumeren, iets dat in de onderzochte bronnen duidelijk aan het licht komt.⁶⁷

Tabel 2: Totaal gevonden servieswerk uit 48 boedels uit Leiden.

Producten	1700	1725	1750	1775	1800
Tin	137	154	120	28	53
Ijzer	1	4	3	0	0
Zilver	37	16	0	0	18
Koper	4	24	30	14	2
Aardewerk	390	226	397	96	53
Porselein	117	343	814	1280	1076
Glas	1	16	25	7	8
Bier	1	16	102	2	9
Rest	78	316	165	195	174
Thee	12	120	113	76	75
Koffie	4	35	43	16	31
Tabak	0	6	6	6	5
Vorken	0	37	21	23	9

⁶⁷ Dibbitts, *Vertrouwd bezit*, 107-108.

Messen	0	21	14	9	21
Melk	0	1	15	8	23
Chocolade	0	4	28	17	29
Totaal	803	1340	1896	1777	1586

Tabel 2: De totale bevindingen uit de Leidse boedels, georganiseerd per jaar.⁶⁸

3.1 Leiden. 1700

In vergelijking met Amsterdam was Leiden aan het begin van de achttiende eeuw een kleine stad. Waar Amsterdam in de periode hiervoor, mede door de Gouden Eeuw, uitgroeide tot een zeer grote stad, bleef Leiden achter. Leiden werd gezien als een grote 'binnenstad' die rond 1670 ongeveer 65.000 inwoners telde, in 1749 ongeveer 37.000 en in 1795 bijna 31.000. Deze bevolkingsafname was het gevolg van de dramatische teruggang die de textielindustrie, de parel van de Leidse economische geschiedenis, vanaf het eind van de 17de eeuw doormaakte.⁶⁹

Voor de jaren rond 1700 heb ik in Leiden tien verschillende boedels bestudeerd. In lijn met de ontwikkelingen die in het voorgaande hoofdstuk besproken zijn, bestaat het overgrote deel van het serviesgoed in deze periode uit het goedkopere tin- en aardewerk (73,6%). Toch is er ook een redelijke hoeveelheid porselein te vinden in deze boedelinventarissen, namelijk 15,7 %. In de helft van de onderzochte boedels heb ik geen porselein aangetroffen; hieronder schaar ik ook alle personen waarbij ik geen onroerend goed heb gevonden. Door het veelal ontbreken van de beroepen in de boedels, kan het bezit van bepaald onroerend goed een indicatie van de sociale status zijn.

⁶⁸ Erfgoed Leiden (hierna verkort tot EL), *Schepenbank (oud rechterlijk archief)*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, inventarisnummer (later i.n.) 91+4, 15-04-1699, Keerwolf.; ibidem, 02-06-1699, van Staveren.; ibidem, 03-07-1699, Warrijs.; ibidem, 07-07-1699, Renaer.; ibidem, 18-07-1699, van Linschoten.; ibidem, 15-10-1699, Ramaar.; ibidem, 13-11-1699, Goosmans.; ibidem, 17-11-1699, Habberts.; ibidem, 09-12-1699, Gromans.; ibidem, 12-02-1700, naam niet leesbaar.; EL, *Schepenbank*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, i.n. 91+7, 01-12-1724, de Rouw.; ibidem, 11-01-1725, van Lochem.; ibidem, 22-02-1725, Kraamer.; ibidem, 09-03-1725, Pardoe.; ibidem, 24-08-1725, van Mosselvelde.; ibidem, 25-08-1725, van der Walle.; ibidem, 29-09-1725, Flaman.; ibidem, 02-11-1725, de Dopper.; ibidem, 07-11-1725, van der Trappen.; ibidem, 01-12-1725, Ringe.; EL, *Schepenbank*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, i.n. 91+11, 11-09-1753, van der Sloot.; ibidem, 17-09-1753, Dirks.; ibidem, 06-10-1753, van der Kluijs.; ibidem, 03-11-1753, Mulder.; ibidem, 11-07-1754, Steijnen.; ibidem, 14-01-1755, Bos.; ibidem, 20-07-1755, Werkhoven.; ibidem, 09-04-1755, Cleval.; ibidem, 10-06-1755, Diljee.; ibidem, 09-10-1755, van der Quartel.; EL, *Schepenbank*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, i.n. 91+12, 05-01-1775, Oosterwijk.; ibidem, 01-09-1775, Jansson.; ibidem, 04-04-1776, Olivier.; ibidem, 09-09-1776, Giessen.; ibidem, 12-09-1776, van Staveren.; ibidem, 11-10-1776, Hoogeboom.; ibidem, 25-10-1776, Bosman.; ibidem, 22-04-1777, van den Pauwe.; EL, *Schepenbank*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, i.n. 91+14, 22-12-1797, Janse.; ibidem, 17-04-1798, Blomhoff.; ibidem, 18-05-1798, van Oostveen.; ibidem, 31-07-1798, van der Kun.; ibidem, 28-12-1798, Karolus.; ibidem, 24-06-1799, Weyer.; ibidem, 23-09-1799, Bos.; ibidem, 27-09-1799, Janssen.; ibidem, 23-12-1799, Springeren.; ibidem, 27-10-1800, Polet.

⁶⁹ Donald Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (1985) xvi.

Er zijn drie personen die rond de 10 stuks aan porselein in bezit hadden. Deze personen gebruikten dit servies waarschijnlijk alleen als gelegenheidsservies aangezien dit porselein is aangetroffen op plaatsen waarbij het vooral om uitstellen gaat. Denk hierbij aan de binnenhaard of de bovenkamer (voornamelijk het woongedeelte). De rest van het gebruikte servies bestaat uit tin- en aardewerk. Er zijn twee personen die 80% van het gevonden porselein bezitten. Dit zijn de personen die tevens de meeste spullen bezitten: een winkelier in servies en kookgerei en een vleeshouwer (Willem Ramaar). Vlees werd in deze periode meer als luxe gezien dus waarschijnlijk komen daar de financiële middelen vandaan om het porselein te kopen. Ik neem aan dat dit porselein voor de sier was omdat het bovenop de linnenkast in de binnenhaard tentoongesteld werd. De winkelier zal het servies waarschijnlijk door zijn werkzaamheden verkregen hebben. Daar er in zijn boedelinventaris geen andere soorten servies zijn gevonden, maakt dit de enige boedel waarbij het porseleinen servies daadwerkelijk gebruikt werd en dus niet als een vorm van conspicuous consumption moet worden gezien.⁷⁰

Daarnaast zijn er maar weinig tot geen koffie- en theeproducten in al deze boedels gevonden. In totaal zijn er 12 stukken theeservies en 4 voorwerpen betreffende koffie gevonden; deze producten zijn over twee personen verdeeld. Zoals misschien wel te verwachten zijn de meeste voorwerpen bij de vleeshouwer gevonden. Hij bezit zowel een koffieketel als meerdere koffie- en theekannen. Dit geeft aan dat hij wel degelijk de mogelijkheid had thuis koffie en thee te maken. De andere persoon waarbij deze producten gevonden zijn, is een textielhandelaar. Hij bezit daarentegen alleen maar 1 theekan en 6 theebakjes. Er is geen speciale theeketel gevonden maar er zijn wel aanwijzingen dat hij de mogelijkheid tot het maken van thee thuis. Koffie is er niet gevonden. Ook is er geen glas gevonden waardoor de conclusie getrokken kan worden dat de verspreiding van het fijne glaswerk nog niet zijn intrede heeft gedaan. De personen hadden nog steeds de grote bier- en wijnkannen om uit te drinken.⁷¹

---

⁷⁰ EL, *Schepenbank (oud rechterlijk archief)*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, i.n. 91+4, 15-04-1699, Keerwolf.; ibidem, 02-06-1699, van Staveren.; ibidem, 03-07-1699, Warrijs.; ibidem, 07-07-1699, Renaer.; ibidem, 18-07-1699, van Linschoten.; ibidem, 15-10-1699, Ramaar.; ibidem, 13-11-1699, Goosmans.; ibidem, 17-11-1699, Habberts.; ibidem, 09-12-1699, Gromans.; ibidem, 12-02-1700, naam niet leesbaar.

⁷¹ Idem.

1725

In hoofdstuk twee is besproken dat de handel in koffie en thee in de periode tussen 1700 en het einde van de jaren dertig van de 18^e eeuw enorm steeg. Niet alleen verkregen deze producten een belangrijkere positie in de handel tussen de Nederlanders en Azië, tevens blijkt uit de overigens weinig beschikbare data dat de prijzen van koffie en thee begonnen te dalen. Uitzondering vormt de periode van de Spaanse Successieoorlog. Is er, door middel van het bestuderen van de Leidse boedelinventarissen, iets te zeggen over deze ontwikkeling?

Het overgrote deel van het servies in deze periode (68,33%) bestaat uit ander materiaal dan porselein. 35,01 % van het servies bestaat het tin- en aardewerk. 29,2% bestaat uit producten die ik onder de noemer “rest” geschaard heb. Hieronder valt ook het servieswerk waarbij niet vermeld is wat voor product het is. Porselein is wel een specifiek herkenbaar product dus de kans dat er iets van porselein bij rest te vinden is, lijkt niet heel groot. Het zal voornamelijk bestaan uit simpelere, goedkopere materialen omdat de curator het schijnbaar niet nodig vond er een aantekening bij te zetten. Opvallend is wel de enorme groei van het porselein ten opzichte van de periode hiervoor. Waar het porselein rond 1700 slechts 15,7% besloeg, is dat in deze periode verdubbeld tot een percentage van 31,7. Hierbij dient wel vermeld te worden dat 98% van het aangetroffen porselein behoort tot de boedels van slechts vier personen. Dit houdt dan logischerwijs in dat er 6 personen zijn die nog steeds geen porselein bezaten.⁷²

Twee van deze personen, Anthony Flaman (een bakker) en Pieter van der Walle (beroep onbekend), lijken het porselein te gebruiken als vorm van opzichtige consumptie. Het porselein is met name te vinden in de woonvertrekken, in speciale porseleinkastjes. Daarnaast is er bij deze personen ook ander servies aangetroffen in de keukens, waardoor het lijkt dat dit vaker gebruikt werd. Bij de andere twee personen waar veel porselein gevonden is, Jacq de Rouw (kruidenier) en Jacob de Dopper (beroep onbekend), lijkt het porselein wel degelijk een dagelijkse functie te hebben omdat er naast het servies van porselein weinig tot geen ander servies gevonden is.⁷³

---

⁷² EL, *Schepenbank (oud rechterlijk archief)*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, i.n. 91+7, 01-12,1724, de Rouw.; ibidem, 11-01-1725, van Lochem.; ibidem, 22-02-1725, Kraamer.; ibidem, 09-03-1725, Pardoe.; ibidem, 24-08-1725, van Mosselvelde.; ibidem, 25-08-1725, van der Walle.; ibidem, 29-09-1725, Flaman.; ibidem, 02-11-1725, de Dopper.; ibidem, 07-11-1725, van der Trappen.; ibidem, 01-12-1725, Ringe.

⁷³ Idem.

Het aantal voorwerpen, dat te maken heeft met de consumptie en/of het zetten van koffie- en thee, is in deze periode onderzochte boedels met 100% gestegen. Waar deze voorwerpen rond 1700 nog maar uit 16 stuks bestond, is dit aantal gegroeid naar 155 stuks in 1725. In vrijwel elke inventaris zijn aanwijzingen gevonden voor het dagelijks nuttigen van zowel koffie als thee. In de boedel waarin de minste eigendommen aangetroffen zijn, die van Jan van Mosselvelde (winkeleigenaar van beroep), is naast een aardewerken servies ook een koffie- en theeketel gevonden. Het lijkt er voor even op dat zowel de rijkere als de armere personen in deze boedels toch allemaal in staat waren tot het in huis bereiden en nuttigen van koffie en thee. Daarnaast is er nog een opvallende ontwikkeling te zien in deze inventarissen: de vork doet in de boedels van de vier wat rijkere personen haar intrede, alsmede voorwerpen die betrekking hebben op het gebruik van tabak. De ontwikkelingen in het eet-en drinkgerei laten zich, zoals verwacht, bij het rijkere deel van de bevolking al vroeg in de achttiende eeuw zien.⁷⁴

1750

Vanaf de jaren dertig van de 18^e eeuw consolideerde de sterke positie van de handel in koffie en thee. Vanaf het midden van de 18de eeuw ontdekt Dibbits, in haar onderzoek naar Maassluis en Doesburg, dat het bezit van porselein (en Delfts blauw) ook steeds gangbaarder werd. Tevens ziet zij een verschil in het bezit van servies tussen beide dorpen. In Maassluis is over het algemeen meer serviesgoed te vinden dan in Doesburg. Zelf geeft Dibbits deze mogelijke oorzaak: 'Zoeken we naar een verklaring voor het verschil in de verspreiding van het porselein en Delfts blauw, dan moet behalve op de economische omstandigheden natuurlijk gewezen worden op de ligging ten opzichte van de aanvoerhavens van innovaties uit de Oost en het productiecentrum van Delfts blauw. De Maassluiers hadden net als de rest van de bevolking in de kustgewesten de nieuwe waren binnen handbereik en maakten al vroeg kennis met het nieuwe goed uit de Oost. (...) De Oost leefde meer in de kustprovincies.'⁷⁵ Leiden ligt in Holland, dus volgens de conclusie van Dibbits moet hier ook een stijging in bezit van porselein te zien zijn.

We zien voor het eerst dat tin- en aardewerk terrein verliest aan porselein. Het totale servies bestaat voor 55,4% uit porselein, voor 26,02% uit aardewerk, tin is nog

---

⁷⁴ Idem.

⁷⁵ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 111.

maar voor 7,85% verantwoordelijk terwijl 10,8% valt onder de noemer 'rest'.⁷⁶ Dit komt overeen met de conclusie van Dibbits. Zij geeft wel aan dat de Maassluizers het porselein voornamelijk gebruikten om te pronken.⁷⁷

Treffen we dit ook aan in de Leidse inventarissen? In 9 van de 10 gevallen lijkt het er op dat het porselein wel degelijk regelmatig werd gebruikt en dus meer dan alleen om mee te pronken. Het porselein werd nog steeds bewaard op plaatsen waar er mee gepronkt kon worden: in de woongedeeltes op de schoorsteen, in de binnenkamer en dergelijke. Daarnaast worden er in de helft van deze boedels speciale porseleinkastjes gebruikt om het servies tentoon te stellen. Maar zeker wanneer we kijken naar de mensen met minder eigendommen, lijkt het aannemelijk dat het porselein servies weldegelijk gebruikt werd. Dit komt omdat het porselein servies het ander servies complementeert. Alleen bij de twee personen met de meeste eigendommen, ziet men een verschil tussen de soorten porselein, Japans of geëmailleerd. Hierdoor blijft het porselein een onderdeel om mee te pronken, maar was het "gewone" porselein waarschijnlijk meer voor het dagelijks gebruik. Er ontbreekt namelijk voldoende ander servies.⁷⁸

Als we ons focussen op het koffie-en theegoed, blijkt dat er weinig tot geen verschil met de jaren rond 1725. De aantallen voorwerpen liggen ongeveer op hetzelfde niveau als in de periode hier voor. Wel treffen we een aantal "innovaties" aan. Allereerst is er een aantal koffiemolens gevonden. Een nadere uitleg van een koffiemolen lijkt mij overbodig. Maar dit is, na het bezit van ketels en kannen, wel weer een nieuwe aanwijzing voor het maken en nuttigen van koffie thuis. Tevens is er een aantal theebussen en theedozen aangetroffen waarin men thee kon bewaren. Het hebben van een (kleine) voorraad duidt op regelmatig gebruik.

Naast de ontwikkelingen in het servies, koffie en thee, is nog een aantal opvallende patronen te ontdekken. Allereerst is het "biergoed" vervijfvoudigd, van rond de 20 naar 102 stuks. Vooral de bierglazen zijn enorm in opkomst, 91(!) in totaal. Waar in de zeventiende eeuw mogelijk de bierkannen werden gebruikt om uit

---

⁷⁶ EL, *Schepenbank (oud rechterlijk archief)*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, inventarisnummer 91+11, 11-09-1753, van der Sloot.; ibidem, 17-09-1753, Dirks.; ibidem, 06-10-1753, van der Kluijs.; ibidem, 03-11-1753, Mulder.; ibidem, 11-07-1754, Steijnen.; ibidem, 14-01-1755, Bos.; ibidem, 20-07-1755, Werkhoven.; ibidem, 09-04-1755, Cleval.; ibidem, 10-06-1755, Diljee.; ibidem, 09-10-1755, van der Quartel.

⁷⁷ Dibbits. *Vertrouwd bezit*, 108-110.

⁷⁸ EL, *Schepenbank*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, inventarisnummer 91+11, 11-09-1753, van der Sloot.; ibidem, 17-09-1753, Dirks.; ibidem, 06-10-1753, van der Kluijs.; ibidem, 03-11-1753, Mulder.; ibidem, 11-07-1754, Steijnen.; ibidem, 14-01-1755, Bos.; ibidem, 20-07-1755, Werkhoven.; ibidem, 09-04-1755, Cleval.; ibidem, 10-06-1755, Diljee.; ibidem, 09-10-1755, van der Quartel.

te drinken, verschuift dit in de achttiende eeuw naar het drinken uit glazen en het schenken uit de kannen. Dat kan de terugloop van kannen verklaren.

Daarnaast is er een stijging van het gebruik van chocolade en melk te zien. Deze producten hebben hun functies en verklaringen maar zijn helaas niet relevant voor dit onderzoek.⁷⁹

1775

In tegenstelling tot de drie eerdere periodes, zijn er voor de periode rond 1775 maar acht bruikbare boedels gevonden. Dit is belangrijk om te melden omdat de gegevens in tabel 1 anders ietwat misleidend lijken. Dibbits komt, aan de hand van Voskuil, tot de volgende conclusie over de verspreiding van koffie- en theegebruik in Nederland: 'Terwijl het gebruik van koffie zich horizontaal, van stad naar stad, van koffiehuis naar koffiehuis verspreidde, zou het gebruik van thee geleidelijk zijn afgezakt in de sociale hiërarchie. (...) Pas in de loop van de achttiende eeuw zouden koffie en thee volgens Voskuil 'vanuit de exclusiviteit van het koffiehuis en de theevisite een plaats in het dagelijks leven van grote delen van de bevolking weten te veroveren.' Zijn indruk was dat koffie in huis daarbij aanvankelijk een andere, met minder status omgeven plaats innam dan thee; niet alleen was het koffiegoed in de minderheid, het bevond zich doorgaans ook in een minder representatief vertrek.'⁸⁰ Een deel van deze conclusie lijkt bevestigd te worden door mijn onderzoek tot nu toe. Hoe is dat in de periode rond 1775?

Op het gebied van het servies zien we een spectaculaire ontwikkeling. Waar porselein in 1750 nog voor net iets meer dan helft verantwoordelijk was voor het servies, is dat in 1775 gestegen naar bijna 80% van het totale servies. Met name de rol van tin lijkt uitgespeeld. Ook het aardewerk heeft met nog zo'n 6% een zeer klein aandeel. Er is nu nog maar één persoon, genaamd Hendrik Giesen, in deze boedels te vinden die geen porselein in het bezit heeft. Tevens is het beroep onbekend en zijn er ook geen onroerende goederen gevonden, waaruit geconcludeerd kan worden dat deze persoon tot de armere kringen van de maatschappij behoorde.⁸¹

---

⁷⁹ Idem.

⁸⁰ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 158.

⁸¹ EL, *Schepenbank (oud rechterlijk archief)*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, inventarisnummer 91+12, 05-01-1775, Oosterwijk.; ibidem, 01-09-1775, Jansson.; ibidem, 04-04-1776, Olivier.; ibidem, 09-09-1776, Giessen.; ibidem, 12-09-1776, van Staveren.; ibidem, 11-10-1776, Hoogeboom.; ibidem, 25-10-1776, Bosman.; ibidem, 22-04-1777, van den Pauwe.

Daarnaast lijkt Voskuil ook een punt te hebben op het gebied van koffie en thee. Zoals in de perioden hiervoor blijkt ook in 1775 thee te winnen van de koffie. De theevoorwerpen blijven rond een gemiddelde van 10 stuks per persoon hangen. Waar in 1725 en 1750 nog een gemiddelde van 4 koffieproducten per persoon te vinden waren, blijkt dat in 1775 gedaald tot 2 stuks per persoon. Overigens blijft het wel in de inventarissen naar voren komen dat, hoe weinig een persoon ook in bezit had, er altijd wel tekenen van het nuttigen van zowel koffie als thee thuis aanwezig zijn. Bij de hierboven genoemde heer Giesen is namelijk ook een koffiemolen gevonden, zoals bij vrijwel iedere persoon in de Leidse boedels.⁸² De koffiemolen blijft een interessant voorwerp. Volgens Dibbits zijn er in Maassluis en Doesburg weinig tot geen koffiemolens te vinden, waardoor het lijkt dat de koffiebonen gestampt werden met behulp van een vijzel.⁸³

Zo snel als de opkomst van de bierglazen ging, zo snel waren deze ook weer verdwenen uit de boedels. Waar rond 1750 het bezit van bierglazen met 500% gegroeid was, blijken in 1775 op twee na al deze bierglazen weer verdwenen. Wat heeft het bezit en nuttigen van bier nu voor waarde in een onderzoek naar het gebruik van koffie, thee en nieuw servies?

Zowel McCants als Dibbits lijken na hun onderzoek naar boedelinventarissen tot eenzelfde soort conclusie te komen. 'It is tempting to see in these numbers the much discussed, but difficult to prove, eighteenth-century transition from alcohol to caffeine as die drug of the people. The results from the BWH inventories are certainly consistent with this hypothesis, but given that the evidence does not reach back before the middle of the eighteenth century, it cannot speak to the impact of the introduction of tea and coffee on beer glass ownership from an earlier time.'⁸⁴ Dibbits geeft aan dat de opkomst van de nieuwe dranken niet het einde van de consumptie van alcohol betekende. Wel wordt er gesteld dat alcohol en met name bier voornamelijk in publieke gelegenheden genuttigd lijkt te worden.⁸⁵ Ondanks de enorme piek in 1750 lijkt ook voor Leiden dezelfde conclusie getrokken te kunnen worden: de tekenen van het nuttigen van bier en/ of andere alcoholische dranken zijn enorm gedaald. De hoogte van de koffie- en thee producten zijn op vrijwel hetzelfde

---

⁸² Idem.

⁸³ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 160.

⁸⁴ McCants, 'Poor consumers', 187.

⁸⁵ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 166-171.

niveau gebleven. Er bestaat dus, zeker in de huiselijke sferen, een causaal verband tussen het nuttigen van koffie en thee enerzijds en het bier anderzijds.

1800

In het jaar 1800 zijn we ongeveer 90 jaar na de start van de enorme toename in de koffie- en theehandel beland. Tevens zijn de prijzen van beide warme dranken al sinds een jaar of 50 geconsolideerd. Wat betekenen deze gegevens voor de uitkomsten van de Leidse boedels?

Allereerst is het opvallend te zien dat het tinnen servies in vergelijking met 1775 toch weer een kleine opleving kent, van een totaal van 28 stuks naar 53 stuks. De reden hiervoor is een verandering te zien in voorwerpen die van tin zijn gemaakt. Waar het in eerdere periodes veelal gebruikt werd voor borden en kommetjes, blijkt het in deze periode vooral om lepels te gaan. Verder zijn alle tinnen voorwerpen voornamelijk ketels, kannen en vergelijkbare producten. Het tin werd dus minder voor het daadwerkelijke eet- en drinkgerei gebruikt maar meer voor het produceren, bewaren en schenken van het eten en drinken.⁸⁶

De hoeveelheid aardewerk blijft, net zoals in de voorgaande periodes, dalen. Er zijn maar twee personen, Hendrik Jansen en Johannes Springeren, die het aardewerk daadwerkelijk als servies nog in gebruik hadden. Deze conclusie komt voort uit het feit dat er in beide boedels weinig tot geen ander servies gevonden is. Helaas zijn van beiden de beroepen onbekend, dus een precieze sociale klasse duiden is lastig. Er zijn sowieso zeer weinig producten in beide boedels gevonden, dus de kans is vrij aannemelijk dat deze personen het niet breed hadden. Opvallend is wel dat er bij de heer Springeren toch 3 (!) huizen als onroerend goed gevonden zijn. Een reden voor het geringe aantal eigendommen zou kunnen zijn dat hij de spullen, die geërfd zouden worden, zonder curator al verdeeld heeft.⁸⁷

Ook bij het aantal stuks porselein is een kleine daling waarneembaar. Dit komt waarschijnlijk door de kleine hoeveelheid eigendommen van bovenstaande personen. Een snelle rekenaar ziet dat de gemiddelde hoeveelheid porselein voor de acht overgebleven personen toch vergelijkbaar is met voorgaande jaren. De

---

⁸⁶ EL, *Scheperbank (oud rechterlijk archief)*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, inventarisnummer 91+14, 22-12-1797, Janse.; ibidem, 17-04-1798, Blomhoff.; ibidem, 18-05-1798, van Oostveen.; ibidem, 31-07-1798, van der Kun.; ibidem, 28-12-1798, Karolus.; ibidem, 24-06-1799, Weyer.; ibidem, 23-09-1799, Bos.; ibidem, 27-09-1799, Janssen.; ibidem, 23-12-1799, Springeren.; ibidem, 27-10-1800, Polet.

⁸⁷ Idem.

hoeveelheid porselein servies is ongeveer 70% van het totaal. Dit lijkt een kleine daling te zijn maar doordat de heren Jansen en Springeren samen verantwoordelijk zijn voor vrijwel al het andere servies (meer dan 90%), blijkt dat de rest van de personen voornamelijk gebruik maakte van het porseleinen servies.⁸⁸

Daarnaast is er bij het koffiegoed een verdubbeling van het aantal stuks te zien, namelijk van 16 naar 31 stuks. Anthony van Oostveen en Margarethe Jansen zijn de enige personen die koffiegoed in de zin van servies bezitten. De voorwerpen, die onder het koffiegoed vallen, blijken voornamelijk de attributen om de koffie klaar te maken en te schenken, zoals koffiemolens, koffiaketels en koffiekannen. Het theegoed blijft ongeveer op hetzelfde niveau. Zelfs de minder bedeelde Springeren en Jansen hebben genoeg koffie- en theegoed om de dranken thuis te nuttigen.⁸⁹

Ook het alcoholisch drankgerei blijft nagenoeg buiten beeld. Er zijn maar twee personen die iets van bier- en wijnglazen in huis hadden en dat zijn de twee met de meeste aangetroffen eigendommen, Margarethe Jansen en Pieternelletje Bos. Het is niet geheel duidelijk of deze producten ook daadwerkelijk gebruikt zijn. Eerder in dit hoofdstuk is besproken dat er op het gebied van alcohol, een ontwikkeling is ontstaan richting het nuttigen buitenshuis. Hierdoor lijken de voorwerpen van Jansen en Bos meer een teken van een goede sociale status, met name de wat duurdere wijnglazen.⁹⁰

Wat valt er nu te zeggen over de uitkomsten van het onderzoek naar de Leidse boedels in de periode van 1700 tot 1800? Uit de onderzochte boedels blijkt dat vrijwel iedere persoon vanaf het jaar 1725 de beschikking heeft over voorwerpen voor het maken en nuttigen van koffie en thee. Het is lastig om de sociale status van de personen weer te geven, mede door het ontbreken van de vermelding van beroepen. Ik heb wel gekeken naar het aantal eigendommen, en met name naar de materialen waar deze van zijn gemaakt. Zelfs de personen die weinig, meesttijds van goedkopere materialen vervaardigde, voorwerpen in bezit hadden, blijken toegang tot de koffie- en theehandel te hebben gehad.

Waar koffie- en theegoed in de zin van servies nog gebruikt kan worden om de sociale en economische welvaart te laten zien, geldt dit waarschijnlijk minder voor voorwerpen als koffiemolens, koffie- en theeketels en koffie- en theekannen. Deze

---

⁸⁸ Idem.

⁸⁹ Idem.

⁹⁰ Idem.

blijken voornamelijk uit het goedkopere tin en koper te bestaan, waardoor de sociaaleconomische waarde van deze producten niet erg hoog is. Dit suggereert dat deze voorwerpen niet gebruikt werden om mee te pronken. Tevens zijn deze voorwerpen ontworpen om het mogelijk te maken de dranken thuis te bereiden. Natuurlijk kan men deze producten wel bezitten zonder ze te gebruiken. Het is dan ook niet mijn conclusie dat al deze personen, al dan niet dagelijks, koffie en thee nuttigden. Ik suggereer ,net als de uitkomsten van McCants, wel dat de optie tot het nuttigen van thee en koffie in de eeuw voor 1900 door de verschillende sociale lagen heen, aanwezig was.

Ondanks het feit dat het servies dat gebruikt werd om onder andere koffie en thee te drinken een Westerse uitvinding was, werden de materialen voor het maken van dit servies wel uit het Oosten geïmporteerd. Het is goed te onderscheiden van Oosters servies want de Oosterse kopjes hebben in de meeste gevallen geen oor. Door de enorme toename van de koffie- en theehandel, kreeg ook de handel in porselein een impuls. De handel in koffie en thee bereikte in de jaren rond 1730 al een hoog punt. Uit de boedels blijkt dat het porselein een aantal jaar later populair werd, zeker vanaf de jaren 1750. Het porselein werd dus voornamelijk als servies gebruikt, dat blijkt ook uit de boedelinventarissen. Na de jaren rond 1750 hebben de armere mensen, de mensen met minder eigendommen, ook op een enkele na een aantal stuks porselein in huis. Er is ook een verschil bij de mensen met meer eigendommen aan te wijzen, inzake het porselein. Vanaf de jaren 1750 is er steeds meer bijzonder porselein te vinden. Voorbeelden daar van zijn Japans en geëmailleerd porselein. Dit kan een indicatie vormen voor het opnieuw onderscheiden van de rijkere elite, omdat Jan Modaal ook steeds meer toegang kreeg tot het porselein.

Ondanks dat Leiden in de achttiende eeuw qua inwonertal flink daalde, was het nog een aardige stad in deze periode. De handelscontacten zijn daardoor sterker dan met het echte platteland. Voordat we in het volgende hoofdstuk naar 4 dorpen buiten Holland zullen kijken, zal voor even de aandacht gevestigd worden op een klein boerendorpje in de buurt van Leiden, namelijk Zoeterwoude.

Tabel 3: Totaal gevonden servieswerk uit 8 boedels uit Zoeterwoude.

Producten	Rond 1700	Rond 1800
Tin	0	74
Ijzer	3	0
Koper	0	7
Aardewerk	67	200
Porselein	0	168
Glas	0	15
Bier	0	11
Thee	1	106
Koffie	0	15
Rest	19	59
Totaal	90	655

Totale bevindingen uit de boedels van Zoeterwoude, per jaar gegroepeerd.⁹¹

3.2 Zoeterwoude, 1700-1800

Ik richt mijn blik voor even op het dorpje Zoeterwoude. Er zijn helaas zeer weinig bruikbare boedels gevonden maar toch genoeg om te kijken of de trend die zich in Leiden voorgedaan heeft, ook in een boerendorpje in de buurt is waar te nemen. Daarmee wil ik kijken of niet alleen de sociaaleconomische situatie van een stad of dorp invloed heeft op de mogelijkheid tot het kopen van nieuwe handelswaar. Ook is de geografische afstand belangrijk, het duurde in die tijd simpelweg langer om producten ook naar kleinere dorpjes op het platteland te brengen. Het zijn in totaal acht boedels verdeeld over twee periodes, namelijk vier rond het jaar 1700 en vier rond het jaar 1800. Jammer genoeg bieden deze boedels geen diepere inzicht op het moment waar in Leiden de trend van koffie en thee zich inzet te bestuderen. Deze boedels geven wel de gelegenheid om te bekijken of er een verschil tussen 1700 en 1800 te vinden is.

In tabel twee is een overzicht van de uitkomsten te vinden. Allereerst valt in vergelijking met Leiden het verschil in het aantal eigendommen op. Door de manier van opstellen van de inventarissen is het lastig om precieze data weer te geven, het servies wordt voornamelijk beschreven in de zin van 'Een rek met enig Delfts aardewerk' of 'eenig aarden schotels, borden etc.' Waar in Leiden, bij de rijkere personen, al wel iets van porselein te vinden is, zien we dat in Zoeterwoude

⁹¹ EL, *Weeskamer van Zoeterwoude*, archiefblok nummer 0500E, Rubriek I, i.n. 46, 07-02-1703, Immerseel.; i.n. 45, 22-06-1704, van den Berg.; i.n. 44, 10-12-1704, Backer.; i.n. 43, 06-09-1706, Cnotters.; i.n. 66, 01-08-1809, Ruigrok.; i.n. 67, 02-05-1810, Rijgersberg.; i.n. 69, 02-10-1810, Waltman.; i.n. 70, 12-01-1811, de Agé.

helemaal niet. Het servies bestaat vrijwel uitsluitend uit aardewerk, iets van tin is ook niet te vinden. Het andere deel van het servies valt onder de noemer rest, waardoor er ook weinig waarde aan te hechten valt. Aangezien de personen uit deze boedels voornamelijk boeren waren, kan er misschien wel geconcludeerd worden dat de personen meer zelfvoorzienend werkten. Op één verdwaald theezakje na zijn er verder geen tekenen voor het nuttigen van thee, koffie en bier te vinden.⁹²

Rond het jaar 1800 is er een aantal dingen veranderd ten opzichte van 1700. Allereerst valt het op dat het aantal eigendommen gevonden in de boedels met meer dan 600% gestegen is. Natuurlijk bestaat er een verschil tussen de personen zelf, maar dan nog heeft de persoon met de minste eigendommen in 1800 aanzienlijk meer eigendommen dan een persoon in 1700. Op het gebied van het servies doen het tinwerk en porselein hun intrede. Het tinwerk bestaat overigens uitsluitend uit lepels. In tegenstelling tot Leiden heeft iedere persoon ongeveer evenveel aardewerk als porseleinen servies in bezit. Hierdoor is het nog maar zeer de vraag of dit porselein gebruikt werd, of dat het toch een manier van pronken was voor de mensen in Zoeterwoude. Er zijn tekenen zijn dat het porselein wel gebruikt werd want een aantal stuks in de boedels bleken defect. Toch krijg ik toch het idee dat het aardewerk voor dagelijks gebruik diende en het porselein meer voor speciale gelegenheden. Koffie en thee hebben ook hun weg naar Zoeterwoude gevonden. Waar de theeproducten nog steeds de boventoon voeren, zijn er wel aanwijzingen voor het gebruik van beide dranken. Dit doordat er naast het servies ook voorwerpen als koffie- en theeketels, koffiemolens en trekpotten gevonden zijn. De producten om de dranken thuis te maken zijn in iedere boedel gevonden, ook bij Johannes de Agé die in vergelijking met de andere personen opvallend weinig eigendommen bezit.⁹³

Ondanks het gebrek aan meer bruikbare boedelinventarissen, lijken de uitkomsten wel te suggereren dat koffie en thee ook in de kleinere boerendorpen hun intrede in het dagelijks leven hebben gedaan. Dit komt niet alleen door de groei van het (porseleinen) servies maar ook door de voorwerpen die het mogelijk maken de dranken thuis te maken. Niet alleen de personen met meer eigendommen, dus voor Zoeterwoude de “rijkere” boeren, maar ook bij de personen die waarschijnlijk minder te besteden hadden zijn deze voorwerpen te vinden. Dit suggereert niet alleen een

---

⁹² El, *Weeskamer van Zoeterwoude*, archiefblok nummer 0500E, Rubriek I, i.n. 46, 07-02-1703, Immerseel.; i.n. 45, 22-06-1704, van den Berg.; i.n. 44, 10-12-1704, Backer.; i.n. 43, 06-09-1706, Cnotters.;

⁹³ El, *Weeskamer van Zoeterwoude*, archiefblok nummer 0500E, Rubriek I, i.n. 66, 01-08-1809, Ruigrok.; i.n. 67, 02-05-1810, Rijgersberg.; i.n. 69, 02-10-1810, Waltman.; i.n. 70, 12-01-1811, de Agé.

enigszins betaalbare prijs maar ook een aanbod dat groot genoeg lijkt te zijn. De focus van dit hoofdstuk lag met Leiden, en mindere mate met Zoeterwoude, op plaatsen in het gewest Holland. Hoe zit het met de plaatsen die een grotere afstand tot de belangrijke havens van de Republiek moeten overbruggen?

Hoofdstuk 4: Een bredere kijk op de Republiek.

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat de koffie- en theetrend in Leiden al vroeg in de achttiende eeuw werd ingezet. Vanaf het jaar 1725 zijn er bij vrijwel alle boedels niet alleen koffie- en theeserviezen gevonden, maar ook de voorwerpen om deze dranken thuis te maken. Voorbeelden zijn dus de eerder genoemde koffie- en theeketels en kannen en koffiemolens. Hoe zit dat nu voor een breder deel van de Republiek? Is daar ook sprake van een algemeen sociaal breder consumptiegehalte wat betreft koffie en thee? En hoe zit dat voor het bijbehorende servies? Is de positie van het porselein aan het eind van deze eeuw ook enorm verbeterd ten opzichte van tin- en aardewerk? Niet alleen sociaaleconomische redenen liggen ten grondslag aan de keuze van de bestudeerde dorpen, ook de geografische ligging speelt een rol. Liggen deze dorpen in de buurt van een haven of handelscentrum? In dit hoofdstuk zullen het Noord-Brabantse Oirschot, het Gelderse Doesburg en het in West-Friesland gelegen Medemblik de aandacht krijgen.

Tabel 4: Totaal gevonden servieswerk uit 25 boedels uit Oirschot.

Producten	1700	1725	1750	1775	1800
Tin	17	144	118	204	71
Ijzer	1	10	6	25	11
Zilver	0	5	7	8	0
Koper	6	18	17	28	18
Aardewerk	10	35	25	4	10
Porselein	0	0	15	24	0
Glas	0	0	3	9	0
Bier	1	0	1	8	0
Rest	17	42	9	57	25
Thee	0	0	33	4	9
Koffie	0	0	5	12	7
Vork	0	0	16	14	0
Mes	0	0	6	0	0
Totaal	52	254	261	397	151

De totale bevindingen van de boedelinventarissen uit Oirschot, gegroepeerd per 25 jaar.⁹⁴

⁹⁴ M.I., *Boedelbank*, archiefnummer (later afgekort tot a.n.) 5168, code 1701, 16-07-1701, van Ostaden.; a.n. 228, code 1701,2, 21-11-1701, Goosens.; a.n. 228, code 1701,3, 31-5-1701, van Liempde, a.n. 5168, code 1704, 23-06-1704, van Buel.; a.n. 5168, code 1705, 29-08-1705, van Creijelt.; a.n. 266, code 1724, 25-3-1724, van

4.1 Oirschot 1700-1800

Oirschot was in de achttiende eeuw een klein boerendorpje binnen een driehoek gevormd door Tilburg, 's-Hertogenbosch en Eindhoven. De 'Zilveren Eeuw' was voor de Republiek een eeuw van economische stagnatie en ook Noord-Brabant ontkwam hier niet aan. Aan het eind van de achttiende eeuw werd er een nieuwe straatweg aangelegd tussen Den Bosch en Luik. Een nieuwe straatweg betekende meer kans op economische vooruitgang, of in ieder geval een nieuwe transportweg binnen bereik maar uiteindelijk profiteerde Oirschot hier maar weinig van. Het werd overvleugeld door de gemeentes Best en Eindhoven, mede doordat de straatweg op enige afstand van Oirschot bleef.⁹⁵

Wanneer tabel drie bestudeerd wordt, valt het aantal bezittingen betreffende servies direct op. In vergelijking met de Leidse boedels zijn hier veel minder bezittingen te vinden. Natuurlijk is er verschil in het aantal onderzochte boedels, namelijk tien om vijf, maar dan nog ligt het gemiddelde erg ver uit elkaar. Ook in vergelijking met Zoeterwoude bezitten de personen in het Oirschot van 1700 weinig servies. Waar men in Leiden in de periode tussen 1700-1725 al flink weet te profiteren van de opbloeiende koffie- en theehandel van de VOC en WIC, blijft Oirschot achter. Sterker nog, in de boedels voor 1700 en 1725 zijn nog helemaal geen voorwerpen betreffende koffie- en thee te vinden; geen servies een geen voorwerpen om de warme dranken te maken. Het aangetroffen servies bestaat voornamelijk uit het goedkope tin- en aardewerk. Zeker de hoeveelheid van het tinnen servies neemt in deze 25 jaar flink toe. De onderzochte boedels bestaan voornamelijk uit boedels van mensen die als boer werken. Aan de voorwerpen te zien is er ook een grote kans dat de personen waar het beroep onbekend van was, ook boeren geweest zullen zijn. Er is maar één persoon die een ander beroep heeft, namelijk dat van brouwer. Jan Hendrix de Roij valt niet alleen op vanwege een

---

Woensel.; a.n. 278, code 1724,1, 14-9-1724, van Cuijk.; a.n. 323, code 1725,1, 3-7-1725, van Cuijk.; a.n. 266, code 1725, 12-9-1725, van Cleynenbregel.; a.n. 267, code 1726, 12-7-1726, de Roij.; a.n. 271, code 1750,1, 17-1-1750, Croon.; a.n. 271, code 1750,2, 24-1-1750, van Doormalen.; a.n. 272, code 1750,5, 31-10-1750, van de Laer.; a.n. 272, code 1750,6, 18-4-1750, de Leest.; a.n. 272, code 1750,7, 24-4-1750, Coppens.; a.n. 275, code 1774,6, 11-06-1774, Coppens.; a.n. 275, code 1775, 04-02-1775, van Doormalen.; a.n. 276, code 1775,1, 22-07-1775, de Roij.; a.n. 276, code 1775,2, 21-10-1775, van Croonenborg.; a.n. 276, code 1775,3, 21-10-1775, van de Linden.; a.n. 179, code 1798, 17-2-1798, van den Brandt.; a.n. 179, code 1798,1, 10-6-1798, van Dijck.; a.n. 179, code 1798,2, 20-5-1798, van Gils.; a.n. 179, code 1799, 18-4-1799, van Houtum.; a.n. 179, code 1799,1, 30-11-1799, van Enetten.

⁹⁵ H.J.M Mijland, L.M. van Hout & J.P.J. Lijten, *Oog op Oirschot*, (Oirschot, 1991) 87-95.

ander beroep maar ook omdat hij verreweg de meeste bezittingen heeft. Toch bestaat zijn servies, ondanks vijf zilveren lepels, voornamelijk uit tinwerk.⁹⁶

De eerste aanwijzingen voor het gebruik van koffie en thee vinden we in de boedels rond het jaar 1750. De voorwerpen voor thee zijn gestegen naar een totaal van 33 stuks maar koffie blijft met 5 stuks nog erg schaars. Nader onderzoek van de boedels toont aan dat deze uitkomsten misleidend zijn. Althans, al die voorwerpen betreffende thee- en koffie blijken van één persoon te zijn, namelijk die van de plaatselijke pastoor Hendricus Coppens. Ondanks het feit dat er geen speciale theeketels gevonden zijn, lijkt het er wel op dat hij in staat was thuis thee te maken. Er is namelijk wel een aantal waterketels aangetroffen. Daarnaast is er een grote hoeveelheid servies gevonden, namelijk 32 stuks, en een theebus. Ook is er een aantal koffieketels en koffiekannen in zijn boedels aangetroffen. Deze hoeveelheid suggereert dat Coppens in ieder geval in staat is geweest om koffie en thee op regelmatige basis te maken en te nuttigen.

Ook op het gebied van servies blijkt het aandeel van Coppens overheersend te zijn. Waar de andere vier personen weinig tot geen servies in bezit blijken te hebben, staat Coppens garant voor het leeuwendeel van de voorwerpen. Het weinige porselein dat gevonden is, is ook in het bezit van Coppens.⁹⁷ In tegenstelling tot Coppens bezitten de andere onderzochte personen slechts een gering aantal verschillende ketels, wat lepels en hier en daar een kom of iets dergelijks. De pastoor heeft als enige beschikking over vorken, messen, glazen maar ook voorwerpen als chocoladekannen en een tabakskomfoor.⁹⁸

In het jaar 1775 doet er zich ook een opvallende ontwikkeling voor. In lijn met de uitkomsten van Dibbits, zien we in de boedels van Leiden en Zoeterwoude dat de theeproducten over het algemeen de boventoon voeren. Hetzelfde geldt voor Oirschot in het jaar 1750. In 1775 blijken de rollen omgedraaid en is het aandeel van koffieproducten groter dan dat van de thee. Er zijn namelijk maar twee personen die theeproducten bezitten, Jan Peeters van Doormalen (boer van beroep, waarschijnlijk

---

⁹⁶ M.I., *Boedelbank*, a.n. 5168, code 1701, 16-07-1701, van Ostaden.; a.n. 228, code 1701,2, 21-11-1701, Goosens.; a.n. 228, code 1701,3, 31-5-1701, van Liempde, a.n. 5168, code 1704, 23-06-1704, van Buel.; a.n. 5168, code 1705, 29-08-1705, van Creijelt.; a.n. 266, code 1724, 25-3-1724, van Woensel.; a.n. 278, code 1724,1, 14-9-1724, van Cuijk.; a.n. 323, code 1725,1, 3-7-1725, van Cuijk.; a.n. 266, code 1725, 12-9-1725, van Cleynebrenghel.; a.n. 267, code 1726, 12-7-1726, de Roij.

⁹⁷ M.I., *Boedelbank*, a.n. 272, code 1750,7, 24-4-1750, Coppens.

⁹⁸ M.I., *Boedelbank*, a.n. 271, code 1750,1, 17-1-1750, Croon.; a.n. 271, code 1750,2, 24-1-1750, van Doormalen.; a.n. 272, code 1750,5, 31-10-1750, van de Laer.; a.n. 272, code 1750,6, 18-4-1750, de Leest.; a.n. 272, code 1750,7, 24-4-1750, Coppens.

welvarend gezien het aantal eigendommen) en Jan Gijsbers de Roij (een boer/smid). Beide personen zijn overigens wel in staat thee te maken omdat ze beiden twee theeketels in het bezit hebben.⁹⁹ Ten aanzien van koffie blijken er vier personen die in staat waren deze drank te maken. Al deze personen hebben namelijk een koffiepot, ketel of molen in hun bezit.

Op het gebied van het servies zien we weinig veranderingen. Het tinwerk blijft de boventoon voeren met hier en daar wat aardewerk. Het aandeel porselein is in vergelijking met de jaren ervoor iets gestegen maar blijft maar een klein deel van het totale servies. Van Doormalen is in het bezit van de helft van het totale porselein, wat wel te verwachten was aangezien hij ook zowel koffie als theeproducten in het bezit had. Opmerkelijk is dat de persoon die de andere helft van het porselein in bezit heeft niet de Roij blijkt te zijn. Arend van der Linden, beroep helaas onbekend, is de andere persoon met porselein. Waarschijnlijk vormde dit porseleinen servies meer een gelegenheidsgoed, pronkstukken om zijn sociale status op te waarderen. Het porselein bestaat namelijk uit 6 kopjes en schoteltjes, gemaakt voor het drinken van koffie en thee, producten die hij niet in bezit heeft.¹⁰⁰

De jaren rond 1800 is de laatste periode die voor dit onderzoek van belang is. Het is niet alleen honderd jaar later dan het startpunt, het is ook de afsluiting van de achttiende eeuw. De trend van koffie en thee, die zich in Leiden voordoet, blijkt niet te kloppen voor Oirschot. Zullen de mensen over het algemeen in deze periode wel beschikking hebben over koffie en thee? Het antwoord op deze vraag blijkt ja te zijn. Althans, dit blijkt wel op te gaan voor thee. Alle vijf de onderzochte personen zijn in het bezit van waar om thee te maken. Elk van deze personen heeft namelijk minimaal wel één theemoor of -ketel in bezit en genoeg servies om het te drinken. Daarnaast heeft koffie weer enigszins pas op de plaats gemaakt. Drie van de vijf personen zijn in het bezit van minimaal een koffieketel of koffiemolen of iets dergelijks. Tevens bestaat er een vrij goede verdeling tussen deze personen, waar in 1775 er twee personen waren die het overgrote deel van de gevonden producten in bezit hadden, en daardoor ook het absolute aantal deden stijgen. Overigens blijkt het porselein weer “verdwenen” te zijn, de onderzochte boedels bleken in ieder geval

---

⁹⁹ M.I., *Boedelbank*, a.n. 275, code 1775, 04-02-1775, van Doormalen.; a.n. 276, code 1775,1, 22-07-1775, de Roij

¹⁰⁰ M.I., *Boedelbank*, a.n. 275, code 1774,6, 11-06-1774, Coppens.; a.n. 275, code 1775, 04-02-1775, van Doormalen.; a.n. 276, code 1775,1, 22-07-1775, de Roij.; a.n. 276, code 1775,2, 21-10-1775, van Croonenborg.; a.n. 276, code 1775,3, 21-10-1775, van de Linden.

geen porselein te herbergen. Daarnaast zijn er geen spectaculaire veranderingen te zien. Tin blijkt het belangrijkste materiaal voor servies te zijn.¹⁰¹

Welke conclusie valt te trekken na het bestuderen van de boedels uit Oirschot? Allereerst vallen de totale bezittingen op. In vergelijking met Leiden en Zoeterwoude bezitten de inwoners van Oirschot vrij weinig. Het overgrote deel van de personen in deze boedels is van beroep boer. Economisch gezien was dit niet het beroep waar het geld zat, op een enkele rijke boer na natuurlijk. Sociaal gezien behoorde deze beroepsgroep tot de lagere klassen. Daarnaast zorgde de geografisch ligging van Oirschot ervoor dat de toegang tot de nieuwe handel beperkter was. Het was vrijwel niet over het water te bereiken waardoor de transportkosten hoger waren. Tevens lag Oirschot niet in de buurt van ofwel een haven ofwel een handelscentrum. De kosten van transport en daardoor de nieuwe producten blijven dan ook hoger dan elders in de Republiek. Deze redenen verklaren het weinige bezit. Dit vertaalt zich ook in de geringe hoeveelheid porselein die in het dorp te vinden is.. Dit wat duurdere servies verving het tin- en aardewerk in Leiden gaandeweg in de achttiende eeuw. In Oirschot blijft het porselein achter en blijkt tin het belangrijkste materiaal voor het servies te zijn (en blijven). Ondanks de eerste tekenen in 1750 laten koffie en thee ook op zich wachten. In tegenstelling tot Leiden blijkt in Oirschot alleen het einde van de eeuw te suggereren dat vrijwel iedere persoon toegang had tot het in huis drinken van deze nieuwe dranken.

---

¹⁰¹ M.I., *Boedelbank*, a.n. 179, code 1798, 17-2-1798, van den Brandt.; a.n. 179, code 1798,1, 10-6-1798, van Dijck.; a.n. 179, code 1798,2, 20-5-1798, van Gils.; a.n. 179, code 1799, 18-4-1799, van Houtum.; a.n. 179, code 1799,1, 30-11-1799, van Enetten.

4.2 Doesburg 1700-1800

Tabel 5: Totaal gevonden servieswerk uit 25 boedels uit Doesburg.

Producten	1700	1725	1750	1775	1800
Tin	229	29	36	115	103
Ijzer	22	3	3	6	7
Zilver	52	1	21	0	23
Koper	23	8	10	12	13
Aardewerk	132	28	68	115	146
Porselein	0	0	22	30	81
Glas	1	1	1	0	22
Bier	6	1	15	3	16
Rest	69	142	125	101	176
Thee	2	7	63	182	213
Koffie	4	3	48	15	17
Vork	0	0	16	58	26
Mes	0	2	20	19	18
Totaal	540	225	448	656	861

De totalen uit de boedels van Doesburg, gegroepeerd per 25 jaar.¹⁰²

Het kleine Gelderse landstadje Doesburg had in de Late Middeleeuwen haar economische hoogtepunt al bereikt. De havensteden in de gewesten Holland en Zeeland passen perfect in het beeld van de bruisende maritieme economie van de Gouden Eeuw. Doesburg past dus niet in dat plaatje, wat het voor dit onderzoek wel interessant maakt om te onderzoeken. In de tijd van de Republiek functioneerde het stadje voornamelijk als markt- en garnizoensplaats en als regionaal distributiecentrum voor gespecialiseerde ambachtlieden en handelaren. Het keek

¹⁰² M.I., *Boedelbank*, a.n. 1828, code 1699, 15-5-1699, van Zelft.; a.n. 1826, code 1699,1, 07-06-1699, Willemse.; a.n. 1829, code 1700, 11-05-1700, Anne(ke).; a.n. 1830, code 1700,1, 22-06-1700, ter Holt.; a.n. 1832, code 1701, 08-01-1701, Blumincks.; a.n. 1655, code 1723, 23-03-1723, ter Maat.; a.n. 1844, code 1724, 24-10-1724, Renssen.; a.n., R.A. 144, code 1725, 14-02-1725, Kerstjes.; a.n., G.V. 1496, code 1726, 14-09-1726, Spill.; a.n. R.A. 144, code 1727, 07-04-1727, Blooms.; a.n. R.A. 144, code 1749, 04-4-1749, Borsiaen.; a.n. R.A. 144, code 1749,1, 19-02-1749, Jansen.; a.n. 1856, code 1750, 18-12-1750, de Kooker.; a.n. G.V. 1496, code 1751, 12-01-1751, Weenink.; a.n., G.V. 1500, code 1751,1, 02-02-1751, Renssen.; a.n. R.A. 144, code 1773,4, 19-04-1773, Egbert.; a.n. 1715, code 1773,2, 22-10-1773, van Vugt.; a.n. 1716, code 1773,3, 30-12-1773, Overbarg.; a.n. 1718, code 1775, 29-08-1775, Broekman.; a.n. 1719, code 1775,1, 07-11-1775, Kniest.; a.n. G.V. 1504, code 1798,6, 26-12-1798, Gomperts.; a.n. 1749, code 1799, 22-10-1799, Bolsenbroek.; a.n. G.V. 1504, code 1799,1, 04-11-1799, Haas.; a.n. G.V. 1504, code 1799,2, 21-09-1799, Knippenberg.; a.n. G.V. 1504, code 1800, 04-07-1800, van der Velde.

net zo min naar het Oosten als naar de ontwikkelingen van de havensteden in Holland en Zeeland. Het was de verbinding tussen de rivieren de Oude IJssel en de IJssel in de Achterhoek.¹⁰³

Als men de boedels van Doesburg onderzoekt, valt al vlot de conclusie te trekken dat het stadje inderdaad als markt- en garnizoensplaats diende. In de boedels komen een hoop verschillende beroepen voorbij, met voorbeelden als boeren, bakkers, winkeliers, handelaren en gespecialiseerde beroepen als schoenmakers, bankiers en smeden.

Op veel plekken in de Republiek bestaat het servies aan het begin van de achttiende eeuw voornamelijk uit tin- en aardewerk, zo ook in Doesburg. Opmerkelijk is overigens hoe weinig verschil er tussen de hoeveelheid gevonden eigendommen zit, ondanks dat de personen verschillende beroepen uitoefenden. De vijf personen zijn twee smeden, een kleermaakster, een winkelier en een weduwe (beroep onbekend). De hoeveelheid eigendommen komt meer overeen met Leiden dan met de boerendorpen Zoeterwoude en Oirschot. Door de aanwezigheid van handelaren is er ook geld. Dit vertaalt zich misschien ook wel in het feit dat er veel zilver aanwezig is onder deze boedels. Dit zilver bestaat uitsluitend uit lepels en iedere persoon is in het bezit van minimaal vijf van deze lepels. Daardoor is het misschien wel iets opvallender dat er nog geen porselein in deze boedels te vinden is. De 'porseleintrend' zet in de andere steden en dorpen ook pas op een later moment in de achttiende eeuw in, maar omdat er hier opvallend veel zilver te vinden is, mag men zich afvragen waarom er verder geen duurder servies te vinden is. Porselein zou ook pas later in de eeuw aan populariteit winnen, maar in Leiden zijn ook al vroeg tekenen van porselein te vinden.

De enige voorwerpen betreffende thee die zijn aangetroffen, zijn een tafeltje en een rekje. Er is dus geen reden om aan te nemen dat er ook al daadwerkelijk thee genuttigd werd. De vier gevonden voorwerpen betreffende koffie bestaan uit twee kopjes en twee kannen, waarvan de winkelier Hartger van Zelft twee kopjes en één kan in het bezit heeft. Door het gebrek aan een redelijke hoeveelheid koffievoorwerpen kan er eenzelfde conclusie als over het thee getrokken worden.¹⁰⁴

---

¹⁰³ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 11. Ook: McCants, 'Poor consumers', 180.

¹⁰⁴ M.I., *Boedelbank*, a.n. 1828, code 1699, 15-5-1699, van Zelft.; a.n. 1826, code 1699,1, 07-06-1699, Willemse.; a.n. 1829, code 1700, 11-05-1700, Anne(ke).; a.n. 1830, code 1700,1, 22-06-1700, ter Holt.; a.n. 1832, code 1701, 08-01-1701, Blumincks.

Waar er in de andere steden en dorpen in de jaren tussen 1700 en 1725 vaak een toename in het aantal bezittingen te zien is, valt het voor Doesburg op dat deze hoeveelheid met ongeveer de helft vermindert. Dit is te verklaren doordat deze inventarissen het bezit zijn van twee boeren, twee personen waarvan het beroep onbekend is en één oud burgemeester. Als de vergelijking met de boerendorpen Zoeterwoude en Oirschot getrokken wordt, zal het niet als iets nieuws klinken wanneer blijkt dat deze boeren minder bezitten. Dit valt te verklaren uit het feit dat boeren economisch gezien minder te besteden hebben. Aan de hand van het aantal bezittingen, en daarmee ook van de materialen waar deze bezittingen uit bestaan, zullen de twee personen zonder bekend beroep ook tot de lagere sociale klassen behoord hebben. Er is vrijwel niets van waarde te vinden, de grote hoeveelheid zilver gevonden in 1700 lijkt ook helemaal te zijn verdwenen.

Het zal niet verbazen wanneer blijkt dat de oud burgemeester, Gosina Renssen, het overgrote deel van de bezittingen heeft. Zij is tevens verantwoordelijk voor de enorme groei van het rest servies. Ze heeft veel servies in bezit maar het is niet duidelijk van welk materiaal dit servies gemaakt is of de curator vond het niet waardevol genoeg om te vermelden. Het bestaat in ieder geval niet uit porselein, want dat wordt nog steeds niet te aangetroffen. Renssen bezit ook alle gevonden koffie- en theevoorwerpen. Er is een aantal koffiepotten gevonden, een theetafel en een theedoos. Alleen door de aanwezigheid van de theedoos kan er worden aangenomen dat Renssen ook daadwerkelijk thuis thee gedronken heeft, omdat een theedoos gebruikt werd voor het bewaren van thee.¹⁰⁵ De koffiepotten kunnen suggereren dat er ook koffie gedronken is, drie potten voor één huishouden is een aanzienlijk aantal. Een koffiemolen is niet per se noodzakelijk omdat er ook vaak gebruik werd gemaakt van een vijzel om de bonen te vermalen. Dit blijft suggestief en er kan zeker geen algemene aanname gedaan worden, omdat het maar voor één persoon geldt.¹⁰⁶

Ook voor 1750 zijn er onder de onderzochte boedels weer boeren te vinden. De conclusie voor dit beroep blijft ook door deze inventarissen bestaan: de bezittingen zijn in vergelijking met de rest van de boedels te verwaarlozen. Weinig waarde en goedkoop servies. Desondanks zijn er in deze boedels voor het eerst

---

¹⁰⁵ M.I. *Boedelbank*, a.n. 1844, code 1724, 24-10-1724, Renssen

¹⁰⁶ M.I., *Boedelbank*, a.n. 1655, code 1723, 23-03-1723, ter Maat.; a.n. 1844, code 1724, 24-10-1724, Renssen.; a.n., R.A. 144, code 1725, 14-02-1725, Kerstjes.; a.n., G.V. 1496, code 1726, 14-09-1726, Spill.; a.n. R.A. 144, code 1727, 07-04-1727, Blooms.

tekenen van dagelijks gebruik van koffie en thee in Doesburg te vinden. Van de overgebleven drie personen heeft winkelier Garrit Renssen veruit de minste bezittingen, maar daaronder vallen wel twee theetafels en drie theebussen. De twee theetafels lijken, zeker voor iemand die waarschijnlijk niet veel te besteden had, wat overdreven; de aanwezigheid van meerdere theebussen lijkt toch geregeld theegebruik te suggereren.¹⁰⁷

De beroepen van de heer Weenink en mevrouw de Kooker, de nog niet besproken personen, zijn onbekend, maar door de totale hoeveelheid bezittingen kan er geconcludeerd worden dat deze personen zeer welvarend waren. Dit blijkt ook als de blik op het porselein gericht wordt. Beide personen bezitten namelijk al het porselein. Overigens niet gelijkelijk verdeeld, Weenink bezit 15 en de Kooker 7 stuks. Het is de vraag of beide personen dit porselein ook daadwerkelijk gebruikten of dat het meer om te pronken was. De vraag stellen is hem beantwoorden, want de Kooker bezit naast het porselein nog een flink aantal tin- en aardewerk serviezen. Er is in ieder geval geen porseleinen eetgerei gevonden. De gevonden koffie- en theekopjes zijn van porselein, ondanks dat ze onder de noemer koffie en thee vallen. Het theegoed bestaat uit 13 kopjes en evenveel schoteltjes. Het koffiegoed bestaat uit 24 kopjes en maar 6 schoteltjes. Dit allemaal suggereert dat het theegoed waarschijnlijk alleen voor speciale gelegenheden gebruikt werd, namelijk voor de zogenaamde theekringen. Het koffiegoed werd waarschijnlijk minder snel voor deze gelegenheden gebruikt, aangezien de aantallen niet overeenkomen. De conclusie voor De Kooker is desalniettemin dat er wel thee en koffie genuttigd werd, wat ook blijkt uit de aantallen kannen, ketels en bussen. Voor Weenink geldt hetzelfde omdat er 15 stuks porselein om tentoon te stellen zijn gevonden. Het koffie- en theegoed bestaat uit andere, onbekende materialen.¹⁰⁸ Koffie en thee hebben hun intrede gedaan bij de iets meer welvarende groep maar zal deze trend zich in de jaren hierna uitbreiden naar andere sociale klassen?¹⁰⁹

Het tin- en aardewerk in 1775 is flink gegroeid ten opzichte van het jaar 1750. Het aandeel porselein blijft in Doesburg nog ver achter, waardoor dit toch meer als

---

¹⁰⁷ M.I. *Boedelbank*, a.n., G.V. 1500, code 1751,1, 02-02-1751, Renssen.

¹⁰⁸ M.I. *Boedelbank*, a.n. 1856, code 1750, 18-12-1750, de Kooker.; a.n. G.V. 1496, code 1751, 12-01-1751, Weenink.

¹⁰⁹ M.I., *Boedelbank*, a.n. R.A. 144, code 1749, 04-4-1749, Borsiaen.; a.n. R.A. 144, code 1749,1, 19-02-1749, Jansen.; a.n. 1856, code 1750, 18-12-1750, de Kooker.; a.n. G.V. 1496, code 1751, 12-01-1751, Weenink.; a.n., G.V. 1500, code 1751,1, 02-02-1751, Renssen.

gelegenheidsgoed diende. De grote hoeveelheid tin- en aardwerk kan te verklaren zijn door de sociale status van de personen wiens boedels ik heb onderzocht. De beroepen van deze personen zijn: drie boeren, een bakker en een kruidenier.

In de voorgaande boedels hebben we gezien dat deze lagere sociale klassen meestens in het bezit van het goedkopere servies zijn en dat blijkt ook weer uit deze boedels. De hoeveelheden zijn wel flink toegenomen maar het blijkt voornamelijk uit goedkopere materialen te bestaan. Het aantal theegoederen is wel spectaculair toegenomen. In iedere boedelinventaris zijn meerdere aantallen theegoed gevonden. De enorme hoeveelheid bestrijkt voornamelijk het servies en in mindere mate de voorwerpen om de thee te bereiden. Maar ook deze voorwerpen zijn in iedere inventaris aanwezig, waardoor het aannemelijk is dat allen regelmatig thee consumeerden.

De aanwezigheid van koffiegoed is flink verminderd. De reden hiervoor is dat er in deze boedels helemaal geen speciaal koffieservies gevonden is. Wel is er aan te nemen dat elk van deze personen regelmatig koffie dronk door de aanwezigheid van speciale ketels, molens en kannen in elke boedel. Waarschijnlijk werd de koffie uit het gewone servies gedronken.¹¹⁰

De veranderingen, die vanaf de jaren 1750 ingezet zijn, blijken goed te zijn ingeburgerd wanneer men de inventarissen voor 1800 bestudeert. Er zijn dezelfde conclusies te trekken als voor de periode rond 1775. De enige verandering is de toename bij het porselein, en in mindere mate het zilver. Toch blijken deze voorwerpen exclusiever te zijn aangezien twee personen de totale hoeveelheid porselein en zilver bezitten, namelijk Philip Gomberts, een bankier van beroep en kleermaker Jan Bolsenbroek.¹¹¹

In Doesburg zet de koffie- en theetrend zich vlak na 1750 in. Vanaf dat moment lijkt vrijwel iedereen, ongeacht de sociale status, in staat om thuis de nieuwe koloniale dranken te maken en daadwerkelijk te nuttigen. Thee blijft in vergelijking met koffie de overhand houden. Dit komt mede door het feit dat er vrijwel geen speciaal koffiegoed in de boedels te vinden is. Dit is in lijn als men kijkt naar de

---

¹¹⁰ M.I., *Boedelbank*, a.n. R.A. 144, code 1773,4, 19-04-1773, Egbert.; a.n. 1715, code 1773,2, 22-10-1773, van Vugt.; a.n. 1716, code 1773,3, 30-12-1773, Overbarg.; a.n. 1718, code 1775, 29-08-1775, Broekman.; a.n. 1719, code 1775,1, 07-11-1775, Kniest.

¹¹¹ M.I., *Boedelbank*, a.n. G.V. 1504, code 1798,6, 26-12-1798, Gomperts.; a.n. 1749, code 1799, 22-10-1799, Bolsenbroek.; a.n. G.V. 1504, code 1799,1, 04-11-1799, Haas.; a.n. G.V. 1504, code 1799,2, 21-09-1799, Knippenberg.; a.n. G.V. 1504, code 1800, 04-07-1800, van der Velde.

“sociale status” van thee, die met name onder vrouwen in kringen genuttigd werd. Het porselein blijft wel achter in Doesburg, zeker in vergelijking met de uitkomsten van de Leidse boedels. Waarschijnlijk was er minder porselein in de omgeving van Doesburg aanwezig en daardoor lijkt de prijs ook hoger te zijn dan in bijvoorbeeld Leiden. Waar de lagere sociale klassen in Leiden aan het eind van de achttiende eeuw wel toegang tot het porselein had, lijkt dit in Doesburg niet het geval te zijn. Alleen de rijkere klassen zijn in staat tot het kopen van porselein, ware het niet dat dit wel voornamelijk als gelegenheidsgoed diende en niet voor het dagelijks gebruik.

4.3 Medemblik, 1700-1800

Tabel 6: Totaal gevonden servieswerk uit 20 boedels uit Medemblik.

Producten	1700	1725	1750	1775	1800
Tin	17	68	39	113	81
Zilver	66	86	90	1	47
Koper	6	12	34	33	22
Aardewerk	47	272	253	230	293
Porselein	144	57	567	174	800
Oostindisch	32	247	14	0	0
Glas	0	18	54	0	26
Bier	0	36	17	2	26
Rest	109	123	194	82	30
Thee	0	177	383	111	412
Koffie	4	48	13	11	12
Vork	0	1	23	7	27
Mes	0	10	5	2	4
Totaal	425	1155	1686	766	1780

De uitkomsten van de boedels uit Medemblik, gegroepeerd per 25 jaar.¹¹²

¹¹² M.I. , *Boedelbank*, a.n. 3222, code 1688,1, 30-08-1688, Thijs.; a.n. 3237, code 1696, 01-09-1696, de Man.; a.n. 3227, code 1697, 29-11-1697, Nierop.; a.n. 3237, code 1708, 17-03-1708, Claas.; a.n. 3242, code 1723, 23-03-1723, Opperdoes.; a.n. 3255, code 1724, 25-04-1724, Bijl.; a.n. 3242, code 1724,1, 21-05-1724, Jacobs.; a.n. 3243, code 1726, 24-08-1726, Herments.; a.n. 3269, code 1748,1, 10-04-1748, Laan.; a.n. 3270, code 1749, 17-12-1749, de Zee.; a.n. 3264, code 1749,1, 16-08-1749, Jans.; a.n. 3265, code 1752,1, 18-09-1752, Roelofssoon.; a.n. 3287, code 1775, 28-09-1775, Klaas.; a.n. 3287, code 1775,1, 04-12-1775, Bruijdegom.; a.n. 3287, code 1775,2, 07-12-1775, de Knegt.; a.n. 5009, code 1775,3, 04-04-1775, Wagenmaker.; a.n. 3322, code 1799, 23-03-1799, Man.; a.n. 3307, code 1800, 04-01-1800, van Pomeran.; a.n. 3323, code 1800,1, 12-05-1800, Bakker.; a.n. 3324, code 1801,1, 15-06-1801, Visser.

Medemblik, of Medemelacha, wat in het Germaans ‘middelste waterloop in moerassig gebied’ betekent, is de oudste stad van West-Friesland. Het dorp verkreeg in het jaar 1289 de stadsrechten van graaf Floris V. Mede dankzij de Friezen wist Medemblik welvarende markten te verkrijgen. Daarnaast vormde het tot het begin van de negentiende eeuw een belangrijke havenstad aan de Zuiderzee. Helaas zijn er veel beroepen in de gevonden boedelinventarissen onbekend, maar doordat Medemblik een havenstad was, mag er aangenomen worden dat er veel ambachtslieden en handelaren te vinden waren.¹¹³

Wanneer er wordt gekeken naar de gevonden boedelinventarissen uit het jaar 1700, valt direct de enorme hoeveelheid porselein (en Oostindisch servies) op. Zeker wanneer blijkt dat er maar vier boedels per periode voor Medemblik onderzocht zijn. Er is maar één persoon die totaal geen porselein in bezit had, namelijk Sijbrugh Claas. Het beroep van Claas is onbekend maar aan het aantal bezittingen te zien, en tevens de materialen van deze bezittingen, lijkt het er op dat Claas tot de lagere sociale klassen behoorde.¹¹⁴

De andere drie boedels bevatten naast het porselein ongeveer evenveel aan ander servies, namelijk tin, aardewerk of rest. Hierdoor is het lastig aan te geven of het porselein regelmatig gebruikt werd, of dat dit toch meer als gelegenheidsgoed diende. Wel is het op zijn minst bijzonder te noemen dat er zo vroeg in de achttiende eeuw al sprake is van twijfel over het regelmatig gebruiken van het porselein servies. Naast de enorme hoeveelheid porselein is er geen theegoed gevonden. Wel zijn er vier stuks koffiegoed gevonden. Dit zijn de vier koffiekopjes van Aagje Nierop.¹¹⁵ Verder zijn er geen aanwijzingen voor het gebruik van van koffie, waardoor het nuttigen van thee en koffie in huis niet heeft plaatsgevonden in deze boedels. Zelfs niet als blijkt dat er een oud burgemeester, namelijk Antonij de Man, onder de boedeigenaren is aangetroffen. Gezien alle bezittingen en het grote aantal porseleinen serviezen, mag worden aangenomen dat hij een welvend man was maar ook bij hem zijn er geen voorwerpen voor thee en koffie gevonden.¹¹⁶

---

¹¹³ https://www.medemblik.nl/Over_de_gemeente/Over_Medemblik/Historie_kernen_Medemblik/Medemblik, gezien op 04-06-2015.

¹¹⁴ M.I., *Boedelbank*, a.n. 3237, code 1708, 17-03-1708, Claas.

¹¹⁵ M.I., *Boedelbank*, a.n. 3227, code 1697, 29-11-1697, Nierop.

¹¹⁶ M.I., *Boedelbank*, a.n. 3222, code 1688,1, 30-08-1688, Thijs.; a.n. 3237, code 1696, 01-09-1696, de Man.; a.n. 3227, code 1697, 29-11-1697, Nierop.; a.n. 3237, code 1708, 17-03-1708, Claas.

In het jaar 1725 zien we een enorme toename van het Oost-Indische serviesgoed, dit gaat ten koste van het porseleinen servies. Medemblik is overigens de enige stad waar het Oost-Indische servies niet alleen aanwezig is, maar ook een groot aandeel heeft. Dit servies zal wel enigszins vergelijkbaar zijn met het porseleinen servies, de naam geeft in ieder geval aan dat het geïmporteerd goed betreft.

Daarnaast zien we tevens een enorme groei van het aardewerk. In iedere boedel zijn ongeveer evenveel porseleinen en/ of Oost-Indische serviezen als aardewerk en rest serviezen te vinden. Hierdoor blijft het onduidelijk of het duurdere servies regelmatig gebruikt werd, mede omdat er in de boedels niet aangegeven is waar het servies bewaard werd. Toch neem ik aan dat het porseleinen en Oost-Indische servies meer gelegenheidsgoed was en dat voor het dagelijks gebruik vooral de andere soorten servies dienden.

Het theegoed doet meteen stevig haar intrede met een toename van 0 tot 117 stuks. Het overgrote deel van dit theegoed bestaat uit theeservies. Ook zijn er in iedere boedel voorwerpen voor het maken van thee gevonden, zoals ketels en dergelijke. Dit geldt ook voor koffiegoed. Er is wel een aantal stuks speciaal koffiegoed in de boedels gevonden, maar het merendeel bestaat uit ketels, molens en kannen. De boedelinventarissen lijken te suggereren dat er in Medemblik al vroeg in de achttiende eeuw regelmatig koffie en thee in huis geconsumeerd werd.

Ook hier zijn alle beroepen, op een winkelier in tabak en wijn na, onbekend waardoor het lastig is de verschillende sociale klassen aan te wijzen. Wijn en tabak waren duurdere goederen, waardoor er geconcludeerd mag worden dat Trijntje Jacobs een welvarende winkelier was.¹¹⁷ Gezien het aantal bezittingen kan deze conclusie waarschijnlijk ook voor de andere personen in de boedels getrokken worden. In vergelijking met de andere boedels hebben de personen in Medemblik in het algemeen veel eigendommen. De functie van Medemblik als belangrijke havenstad lijkt hier een reden voor te zijn.¹¹⁸

In 1750 lijkt het porselein een grote slag geslagen te hebben. Het Oost-Indische servies is vrijwel helemaal verdwenen en het aandeel porselein is met meer dan 100% gegroeid. Ook het tin- en aardewerk hebben iets ingeleverd, alleen het

---

¹¹⁷ M.I., *Boedelbank*, a.n. 3242, code 1724,1, 21-05-1724, Jacobs.

¹¹⁸ M.I., *Boedebank*, a.n. 3242, code 1723, 23-03-1723, Opperdoes.; a.n. 3255, code 1724, 25-04-1724, Bijl.; a.n. 3242, code 1724,1, 21-05-1724, Jacobs.; a.n. 3243, code 1726, 24-08-1726, Herments.

rest servies is nog redelijk gegroeid. Voor deze periode heb ik de boedelinventarissen van twee winkeliers, een kleermaker en een persoon waar het beroep onbekend van is, onderzocht. De uitkomsten suggereren dat de middenstanders in Medemblik halverwege de achttiende eeuw ook al een redelijke economische status verworven hebben. Het aardewerk en rest servies lijken meer het “oude” servies te vormen waardoor het porselein meer dan alleen als gelegenheidsgoed diende. Het theegoed is wederom flink gegroeid. Een reden voor deze groei kan zijn dat drie van de vier personen vrouwen zijn. Thee kreeg gaandeweg de achttiende eeuw een steeds grotere sociale betekenis, zeker onder vrouwen. De enige man, Roelof Reijnderszoon, bezit namelijk vrijwel geen speciaal thee- en koffiegoed. Koffie en thee lijken ook in Medemblik halverwege de achttiende eeuw hun intrede in het dagelijks leven gedaan te hebben.¹¹⁹

In 1775 heb ik een enorme daling van het totale aantal bezittingen waargenomen. Er zijn hier twee redenen voor. Allereerst zijn drie van de vier personen boeren en deze beroepsgroep blijkt minder financiële middelen te hebben, niet alleen in Medemblik maar door de hele Republiek heen. Ten tweede heb ik de inventaris van Catharina Knegt bestudeerd. Knegt bezat op wat kleding na vrijwel niets en was tevens inwonend bij andere mensen. Er is bij haar helemaal geen servies gevonden, waardoor het totaal door drie personen gedeeld moet worden.¹²⁰ Wel bezitten deze drie boeren, zeker in vergelijking met de boeren uit Oirschot en Doesburg, veel porseleinen servies. Het merendeel bestaat echter uit tin, aardewerk en rest servies. Porselein is wel dusdanig aanwezig dat het waarschijnlijk voor meer diende dan alleen het uitstellen en voor speciale gelegenheden. De conclusie die voor koffie en thee in 1725 getrokken is, blijft staan na het onderzoeken van deze inventarissen. Zeker omdat de personen in deze boedels een lagere sociale status hebben dan de eerder onderzochte boedels.¹²¹

Het einde van de achttiende eeuw komt overeen met de ontwikkelingen die zich in deze eeuw afgespeeld hebben. Het porselein is, in vergelijking met het andere soort servies, zeer dominant aanwezig, wat een regelmatig gebruik

---

¹¹⁹ M.I., *Boedelbank*, a.n. 3269, code 1748,1, 10-04-1748, Laan.; a.n. 3270, code 1749, 17-12-1749, de Zee.; a.n. 3264, code 1749,1, 16-08-1749, Jans.; a.n. 3265, code 1752,1, 18-09-1752, Roelofszoen.

¹²⁰ M.I., *Boedelbank*, a.n. 3287, code 1775,2, 07-12-1775, de Knegt.

¹²¹ M.I., *Boedelbank*, a.n. 3287, code 1775, 28-09-1775, Klaas.; a.n. 3287, code 1775,1, 04-12-1775, Bruijdegom.; a.n. 3287, code 1775,2, 07-12-1775, de Knegt.; a.n. 5009, code 1775,3, 04-04-1775, Wagenmaker.

suggereert. Daarnaast is er veel theeservies te vinden maar weinig speciaal koffieservies.¹²²

Het nuttigen van koffie en thee in huis lijkt in Medemblik al vroeg in de achttiende eeuw haar blijvende intrede gedaan te hebben. Er zijn voor dit gegeven vanaf het jaar 1725 in ieder boedel aanwijzingen gevonden. Daarnaast speelt het porselein, zeker in vergelijking met de andere onderzochte dorpen en steden, een zeer grote rol.

De reden voor deze ontwikkelingen liggen waarschijnlijk aan het feit dat Medemblik in de achttiende eeuw fungeerde als havenstad. Hierdoor kwamen de nieuwe producten niet alleen eerder in Medemblik aan, maar waren de prijsdalingen van deze producten hier ook eerder merkbaar. Dit blijkt wel uit het feit dat de boeren in Medemblik niet alleen meer bezittingen hadden in vergelijking met bijvoorbeeld de boeren uit Zoeterwoude en Oirschot, maar lag de waarde van deze bezittingen ook hoger dan bij de andere boeren. Tevens zal Medemblik in direct contact met andere havensteden en handelscentra gestaan hebben; daarnaast ligt het in het achterland van Amsterdam. Hierdoor lijkt niet alleen de sociale, en daarmee financiële status, een reden voor de (snellere) toegang tot koffie, thee en porselein. Ook de geografische ligging lijkt een grote rol te spelen. In steden als Leiden en Medemblik, die dichterbij de grote handelscentra en havensteden liggen, lijken de nieuwe producten sterker en vooral ook eerder vertegenwoordigd te zijn, dan in dorpen en steden die verder van de Hollandse gewesten af liggen, zoals Oirschot en Doesburg. Hierdoor zijn de transportkosten hoger voor deze dorpen en de toegang tot de nieuwe producten dus kleiner.

---

¹²² M.I., *Boedelbank*, a.n. 3322, code 1799, 23-03-1799, Man.; a.n. 3307, code 1800, 04-01-1800, van Pomeran.; a.n. 3323, code 1800,1, 12-05-1800, Bakker.; a.n. 3324, code 1801,1, 15-06-1801, Visser.

Conclusie

De focus van dit onderzoek lag op de consumptie van koffie en thee in de Republiek tijdens de achttiende eeuw. Door middel van het bestuderen van boedelinventarissen van verschillende sociale klassen en dorpen/steden is getracht een mogelijk bredere consumptie van deze nieuwe warme dranken in de Republiek te vinden. Is er nu sprake van deze bredere consumptie in de Republiek?

In navolging van de conclusie van McCants over de consumptie van koffie en thee in Amsterdam tijdens de achttiende eeuw, suggereren de uitkomsten van dit onderzoek dat er wel degelijk sprake was van een sociaal brede consumptie van deze goederen in de Republiek van de achttiende eeuw. Niet overal in de Republiek zet deze 'trend' zich op hetzelfde moment in. De Leidse boedelinventarissen laten zien dat vrijwel iedere persoon vanaf het jaar 1725 de mogelijkheid heeft tot het maken en drinken van koffie en thee. Er bestaat wel een verschil in de hoeveelheid van de producten die betrekking hebben op het nuttigen van deze dranken, maar elke persoon van elke sociale klasse is in staat geweest deze dranken thuis te maken en drinken. Voor Zoeterwoude is het lastig om precies te zien vanaf welke periode de mensen toegang hadden tot de nieuwe koloniale warme dranken. Er is wel uit de boedelinventarissen op te maken dat koffie en thee een belangrijke positie in het dagelijks leven aan het eind van de achttiende eeuw innamen.

In vergelijking met Leiden en Amsterdam laat de consumptie van koffie en thee in Oirschot nog even op zich wachten. De eerste tekenen zijn wel al in 1750 te vinden maar vanaf het jaar 1775 lijken de uitkomsten te suggereren dat men ook daar de mogelijkheid had om koffie en thee te maken. In Doesburg zet de koffie- en theetrend zich vlak na 1750 in. Vanaf dat moment lijkt vrijwel iedereen, ongeacht de sociale status, in staat om thuis de nieuwe koloniale dranken te maken en daadwerkelijk te nuttigen. In deze steden blijkt wel, in lijn met de uitkomsten van Dibbits, dat thee de overhand boven koffie heeft. Het nuttigen van koffie en thee in huis lijkt in Medemblik al vroeg in de achttiende eeuw haar blijvende intrede gedaan te hebben. Er zijn voor dit gegeven vanaf het jaar 1725 in ieder boedel aanwijzingen voor gevonden. Daarnaast speelt het porselein, zeker in vergelijking met de andere onderzochte dorpen en steden, een zeer grote rol. De reden voor deze ontwikkelingen liggen waarschijnlijk aan het feit dat Medemblik in de achttiende eeuw fungeerde als havenstad. Hierdoor kwamen de nieuwe producten niet alleen eerder

in Medemblik aan, maar waren de prijsdalingen van deze producten hier ook eerder merkbaar. Dit blijkt wel uit het feit dat de boeren in Medemblik niet alleen meer bezittingen hadden in vergelijking met bijvoorbeeld de boeren uit Zoeterwoude en Oirschot, maar ook lag de waarde van deze bezittingen hoger dan de andere boeren.

De uitkomsten van dit onderzoek staan in lijn met de conclusies van McCants en Wijsenbeek-Olthuis. Wijsenbeek-Olthuis heeft aangegeven dat er vanaf het jaar 1725 iedereen in de bovenlaag in de Republiek koffie en thee dronk. Vanaf het jaar 1750 begonnen deze dranken zelfs te concurreren met de volksdrank bier. McCants ziet dezelfde ontwikkeling na het bestuderen van boedelinventarissen van het Burger Weeshuis in Amsterdam. Uit de bevindingen van dit onderzoek valt op te maken dat de conclusies van Wijsenbeek-Olthuis en McCants voor een breder gedeelte van de Republiek gelden. Er bestaan wel regionale en sociale verschillen, maar de uitkomsten suggereren het maken en drinken van koffie en thee in huis in verschillende regionale gebieden in de Republiek en door de verschillende sociale lagen heen.

Wat zegt deze bredere consumptie van koffie en thee in de achttiende eeuw over de globalisering? De brede verspreiding van een nieuw cultureel gedrag staat in lijn met de enorme toename van de handel in koffie en thee door de VOC en WIC, de daling van de prijzen van deze producten in de Europese havensteden en de groei en snelle verspreiding van nieuwe goederen voor het drinken van koffie en thee (porselein servies is een goed voorbeeld). Naast deze ontwikkelingen geeft deze bredere consumptie van koffie en thee sporen van diepere globalisering in de Republiek weer. De 'Jan Modaal' van de tweede helft lijkt in staat te zijn geweest thuis koffie en thee te maken en te drinken. Alhoewel de concrete data voor de handel in koffie en thee ontbreekt, zijn er wel twee conclusies over het gebruik van koffie en thee te trekken. Ten eerste is er in de eerste helft van de achttiende eeuw een enorme daling van de prijs van koffie en thee te zien, tot wel 84%. Ten tweede blijkt er een enorme vraag te bestaan vanuit allerlei verschillende sociale lagen. De lagere sociale klassen hebben minder te besteden, maar toch blijft de vraag naar deze producten hoog. Dit suggereert wel een prijsdaling die zodanig hoog is, dat er ondanks de verlaging van transportkosten, wel een vorm van prijsconvergentie op te merken is.

Daarnaast vormt de algemeen bredere consumptie van koffie en thee een indicatie van een andere (mogelijk hogere) levensstandaard zien, dan vóór het werk

van Wijsenbeek-Olthuis en McCants aangenomen werd. Door de veranderingen in het consumptiegedrag ontstond er meer werkgelegenheid en dus meer inkomen. Daarnaast zorgde deze verandering er voor dat er meer nieuwe producten op de markt kwamen, in het geval van de koffie- en theeconsumptie bijvoorbeeld nieuw servies. De vraag naar deze producten kon blijven stijgen doordat het blijkt dat ook de lagere sociale klassen zich kunnen permitteren deze producten aan te schaffen.

Het onderzoek van de koffie- en theeconsumptie door middel van boedelinventarissen zorgt voor twee mooie beginpunten voor nieuw onderzoek. Allereerst kan deze studie uitgebreid worden voor landen buiten de Republiek, denkend aan bijvoorbeeld het rijkere achttiende eeuwse Engeland of Duitsland. Mits er natuurlijk voldoende bronnen en data beschikbaar zijn. Daarnaast zou er op dezelfde manier geprobeerd kunnen worden om onderzoek te doen naar andere goederen die voor de negentiende eeuw als luxegoed gezien werd, bijvoorbeeld specerijen of de import van Oosters katoen.

Bijlage

Hieronder is een overzicht te vinden van alle boedels die bestudeerd zijn voor het onderzoek. De boedels zijn gesorteerd per stad/dorp.

Leiden

Naam: Pieter Keerwolf

Beroep: Kruidenier

Datum: 15-04-1699

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+4

Naam: Gerrit van Staveren

Beroep: Winkelier

Datum: 02-06-1699

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+4

Naam: Karel Warrijs

Beroep: Onbekend

Datum: 03-07-1699

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+4

Naam: Johannes Renaer

Beroep: Onbekend

Datum: 07-07-1699

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+4

Naam: Jacob van Linschoten

Beroep: Onbekend

Datum: 18-07-1699

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+4

Naam: Willem Ramaar

Beroep: Vleeshouwer

Datum: 15-10-1699

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+4

Naam: Annetje Goosmans

Beroep: Winkelier

Datum: 13-11-1699

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+4

Naam: Huijbertje Habberts

Beroep: Timmerman

Datum: 17-11-1699

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+4

Naam: Abraham Gromans

Beroep: Handelaar in voornamelijk linnen

Datum: 09-12-1699

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+4

Naam: Niet leesbaar.

Beroep: Onbekend

Datum: 12-02-1700

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+4

Naam: Jacq de Rouw

Beroep: Kruidenier

Datum: 01-12-1724

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+7

Naam: Jan van Lochem

Beroep: Onbekend

Datum: 11-01-1725

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+7

Naam: Pieter Kraamer

Beroep: Onbekend

Datum: 22-02-1725

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+7

Naam: Cornelis Pardoe

Beroep: Onbekend

Datum: 09-03-1725

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+7

Naam: Jan van Mosselvelde

Beroep: Winkeleigenaar

Datum: 24-08-1725

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+7

Naam: Pieter van der Walle

Beroep: Onbekend

Datum: 25-08-1725

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+7

Naam: Antony Flaman

Beroep: Bakker

Datum: 29-09-1725

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+7

Naam: Jacob de Dopper

Beroep: Onbekend

Datum: 02-11-1725

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+7

Naam: Daniel van der Trappen

Beroep: Onbekend

Datum: 07-11-1725

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+7

Naam: Jannetje Ringe

Beroep: Onbekend

Datum: 01-12-1725

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+7

Naam: Laurens van der Sloot en Anna Croon

Beroep: Winkel met garen

Datum: 11-09-1753

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+11

Naam: Otto Dirks

Beroep: Onbekend

Datum: 17-09-1753

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+11

Naam: Abraham van der Kluijs

Beroep: Bakker

Datum: 06-10-1753

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+11

Naam: Cornelis Mulder

Beroep: Onbekend

Datum: 03-11-1753

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+11

Naam: Catharina Steijnen
Beroep: Onbekend
Datum: 11-07-1754
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+11

Naam: Dirk Bos
Beroep: Houtbewerker
Datum: 14-01-1755
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+11

Naam: Katharina Werkhoven
Beroep: Onbekend
Datum: 20-07-1755
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+11

Naam: Jacobus Cleval
Beroep: Onbekend
Datum: 09-04-1755
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+11

Naam: Carel Diljee
Beroep: Onbekend
Datum: 10-06-1755
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+11

Naam: Philip van der Quartel
Beroep: Onbekend
Datum: 09-10-1755
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+11

Naam: Francois Oosterwijk
Beroep: Kleermaker
Datum: 05-01-1775
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+12

Naam: Jacoba Jansson
Beroep: Onbekend
Datum: 01-09-1775
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+12

Naam: Pieter Olivier

Beroep: Winkelier
Datum: 04-04-1776
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+12

Naam: Hendrik Giesen
Beroep: Onbekend
Datum: 09-09-1776
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+12

Naam: Anthony van Staveren
Beroep: Onbekend
Datum: 12-09-1776
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+12

Naam: Grietje Hoogeboom
Beroep: Onbekend
Datum: 11-10-1776
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+12

Naam: Jan Bosman
Beroep: Onbekend
Datum: 25-10-1776
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+12

Naam: Johannes van den Pauwe
Beroep: Timmerman
Datum: 22-04-1777
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+12

Naam: Margarethe Janse
Beroep: Onbekend
Datum: 22-12-1797
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+14

Naam: Johannes Blomhoff
Beroep: Onbekend
Datum: 17-04-1798
Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+14

Naam: Anthony van Oostveen
Beroep: Onbekend
Datum: 18-05-1798

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+14

Naam: Petronella Anthonia van der Kun

Beroep: Onbekend

Datum: 31-07-1798

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+14

Naam: Karolus

Beroep: Onbekend

Datum: 28-12-1798

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+14

Naam: Karel Librecht Weyer

Beroep: Onbekend

Datum: 24-06-1799

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+14

Naam: Pieternelletje Bos

Beroep: Onbekend

Datum: 23-09-1799

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+14

Naam: Hendrik Janssen en Maria Elisabeth Berbe

Beroep: Onbekend

Datum: 27-09-1799

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+14

Naam: Johannes Springeren en Geusje van der Bleijden

Beroep: Onbekend

Datum: 23-12-1799

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+14

Naam: Anthonij Polet en Geertruij van Maanen

Beroep: Onbekend

Datum: 27-10-1800

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Schepenbank (oud rechterlijk archief),
archiefbloknummer 0508, Rubriek IV, filegroep 91+1-91C, inventarisnummer 91+14

Zoeterwoude

Naam: Dammis Immerseel x Neeltje van der Laan

Beroep: Onbekend

Datum: 07-02-1703

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Weeskamer van Zoeterwoude, archiefbloknummer 0500E, Rubriek I, inventarisnummer 46

Naam: Dirk van den Berg x Leuntje Cornelis

Beroep: Onbekend

Datum: 22-06-1704

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Weeskamer van Zoeterwoude, archiefbloknummer 0500E, Rubriek I, inventarisnummer 45

Naam: Geertje Cornelis Backer x Willem Cornelis van der Aa

Beroep: Onbekend

Datum: 10-12-1704

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Weeskamer van Zoeterwoude, archiefbloknummer 0500E, Rubriek I, inventarisnummer 44

Naam: Annetje Cnotters x Jan Jans Delbarn

Beroep: Onbekend

Datum: 06-09-1706

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Weeskamer van Zoeterwoude, archiefbloknummer 0500E, Rubriek I, inventarisnummer 43

Naam: Ary Ruigrok x Maria de Groot

Beroep: Onbekend

Datum: 01-08-1809

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Weeskamer van Zoeterwoude, archiefbloknummer 0500E, Rubriek I, inventarisnummer 66

Naam: Dirkje Mauringsdr Rijgersberg x Jan Ariszoon van Beijeren

Beroep: Boer

Datum: 02-05-1810

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Weeskamer van Zoeterwoude, archiefbloknummer 0500E, Rubriek I, inventarisnummer 67

Naam: Maarten Waltman x Catharina der Drurer

Beroep: Boer

Datum: 02-10-1810

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Weeskamer van Zoeterwoude, archiefbloknummer 0500E, Rubriek I, inventarisnummer 69

Naam: Johannes Franciscus Jacob de Agé

Beroep: Onbekend

Datum: 12-01-1811

Vindplaats: Erfgoed Leiden, Weeskamer van Zoeterwoude, archiefbloknummer 0500E, Rubriek I, inventarisnummer 70

Oirschot

Naam: Maria van Ostaden

Beroep: Onbekend

Datum: 16-07-1701

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 5168, code 1701

Naam: Hendrik Peeter Goosens

Beroep: Boer

Datum: 21-11-1701

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 228, code 1701,2

Naam: Peeter Peetersz. van Liempde

Beroep: Boer

Datum: 31-5-1701

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 228, code 1701,3

Naam: Bastiaen van Buel

Beroep: Onbekend

Datum: 23-06-1704

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 5168, code 1704

Naam: Heijlken Janssen van Creijelt

Beroep: Boer

Datum: 29-08-1705

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 5168, code 1705

Naam: Jan Jansz van Woensel

Beroep: Boer

Datum: 25-3-1724

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 266, code 1724

Naam: Dielis van Cuijk

Beroep: (schapen)boer

Datum: 14-9-1724

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 278, code 1724,1

Naam: Pauwlina Dielis van Cuijk

Beroep: Boer

Datum: 3-7-1725

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 323, code 1725,1

Naam: Hendrien Goorts van Cleynenbregel

Beroep: Onbekend

Datum: 12-9-1725

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 266, code 1725

Naam: Jan Hendrix de Roij

Beroep: Brouwer/boer

Datum: 12-7-1726

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 267, code 1726

Naam: Jan Dirckse Croon
Beroep: Onbekend
Datum: 17-1-1750
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 271, code 1750,1

Naam: Jenneke Dircks van Doormalen
Beroep: Boer
Datum: 24-1-1750
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 271, code 1750,2

Naam: Christina Jans van de Laer
Beroep: Boer
Datum: 31-10-1750
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 272, code 1750,5

Naam: Alagonda Jan de Leest
Beroep: Wever
Datum: 18-4-1750
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 272, code 1750,6

Naam: Hendricus Coppens
Beroep: Pastoor te Best
Datum: 24-4-1750
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 272, code 1750,7

Naam: Jenneken Coppens
Beroep: Wever
Datum: 11-06-1774
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 275, code 1774,6

Naam: Jan Peeters van Doormalen
Beroep: Boer
Datum: 04-02-1775
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 275, code 1775

Naam: Jan Gijsbers de Roij
Beroep: Boer/smid
Datum: 22-07-1775
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 276, code 1775,1

Naam: Hendrick Dielisse van Croonenborg
Beroep: Onbekend
Datum: 21-10-1775
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 276, code 1775,2

Naam: Arend Hendrik van der Linden
Beroep: Onbekend
Datum: 21-10-1775
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 276, code 1775,3

Naam: Maria Theodorusse van den Brandt
Beroep: Dekker
Datum: 17-2-1798
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 179, code 1798

Naam: Johanna Adriaans van Dijck
Beroep: Boer
Datum: 10-6-1798
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 179, code 1798,1

Naam: Maria Johanesse van Gils
Beroep: Wever
Datum: 20-5-1798
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 179, code 1798,2

Naam: Ida van Houtum
Beroep: Onbekend
Datum: 18-4-1799
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 179, code 1799

Naam: Peter van Enetten
Beroep: Wever
Datum: 30-11-1799
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 179, code 1799,1

Doesburg

Naam: Hartger van Zelft

Beroep: Winkelier

Datum: 15-05-1699

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief Stad; 1828, code 1699

Naam: Geertruit Willemse

Beroep: Smid

Datum: 07-06-1699

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief Stad; 1826, code 1699,1

Naam: Anne(ke) Weduwe

Beroep: Onbekend

Datum: 11-05-1700

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief Stad; 1829, code 1700

Naam: Hendersken ter Holt

Beroep: Smid

Datum: 22-06-1700

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief Stad; 1830, code 1700,1

Naam: Maria (Mariken) Blumincks

Beroep: Kleermaakster

Datum: 08-01-1701

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief Stad; 1832, code 1701

Naam: Jannetje ter Maat

Beroep: Onbekend

Datum: 23-03-1723

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief Stad; 1655, code 1723

Naam: Gosina Arnoldina Renssen

Beroep: Oud-burgemeester

Datum: 24-10-1724

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief Stad; 1844, code 1724

Naam: Berent Kerstjes

Beroep: Boer

Datum: 14-02-1725

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief R.A.; 144, code 1725

Naam: Anthonij Spill

Beroep: Onbekend

Datum: 14-09-1726

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief G.V.; 1496, code 1726

Naam: Stientje Blooms

Beroep: Boer

Datum: 07-04-1727

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief R.A.; 144, code 1727

Naam: Mighiel Borsiaen
Beroep: Boer
Datum: 04-04-1749
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief R.A.; 144, code 1749

Naam: Teunis Jansen
Beroep: Boer
Datum: 19-02-1749
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief R.A.; 144, code 1749,1

Naam: Alida Maria de Kooker
Beroep: j.u.d.
Datum: 18-12-1750
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief Stad; 1856, code 1750

Naam: G. Weenink
Beroep: Onbekend
Datum: 12-01-1751
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief G.V.; 1496, code 1751

Naam: Garrit Renssen
Beroep: Winkelier
Datum: 02-02-1751
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief G.V.; 1500, code 1751,1

Naam: Jan Egbert
Beroep: Boer
Datum: 19-04-1773
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief R.A.; 144, code 1773,4

Naam: Reijnetta van Vugt
Beroep: Bakker
Datum: 22-10-1773
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief Stad; 1715, code 1773,2

Naam: Coenraad Jan Overbarg
Beroep: Winkelier/kruidenier
Datum: 30-12-1773
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief Stad; 1716, code 1773, 3

Naam: Jan Broekman
Beroep: Boer/tuinder
Datum: 29-08-1775
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief Stad; 1718, code 1775

Naam: Alida Kniest
Beroep: Stadsboer
Datum: 07-11-1775
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief Stad; 1719, code 1775,1

Naam: Philip Beer Gomperts
Beroep: Bankier
Datum: 26-12-1798
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief G.V. 1504, code 1798,6

Naam: Jan en Berend Bolsenbroek
Beroep: Schoenmaker
Datum: 22-10-1799
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief Stad; 1749, code 1799

Naam: David Levij Haas
Beroep: Textielhandelaar / winkelier
Datum: 04-11-1799
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief G.V.; 1504, code 1799,1

Naam: Egbertus Knippenberg
Beroep: Koopman/kruidenier
Datum: 21-09-1799
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief G.V.; 1504, code 1799,2

Naam: Jan Willem van der Velde
Beroep: Timmerman
Datum: 04-07-1800
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief G.V.; 1504, code 1800

Medemblik

Naam: Griet Thijs

Beroep: Onbekend

Datum: 30-08-1688

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3222, code 1688,1

Naam: Antonij de Man

Beroep: Raad en oud-burgemeester

Datum: 01-09-1696

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3237, code 1696

Naam: Aagje Poulus Nierop

Beroep: Onbekend

Datum: 29-11-1697

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3227, code 1697

Naam: Sijbrugh Claas

Beroep: Onbekend

Datum: 17-03-1708

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3237, code 1708

Naam: Maartje Cornelis Opperdoes

Beroep: Onbekend

Datum: 23-03-1723

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3242, code 1723

Naam: Andries Pieterz Bijl

Beroep: Onbekend

Datum: 25-04-1724

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3255, code 1724

Naam: Trijntje Jacobs

Beroep: Winkelier in wijn en tabak

Datum: 21-05-1724

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3243, code 1724,1

Naam: Jannetje Herments

Beroep: Onbekend

Datum: 24-08-1726

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3243, code 1726

Naam: Niesje Jacobs Laan

Beroep: Kleermaker

Datum: 10-04-1748

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3269, code 1748,1

Naam: Maartje de Zee

Beroep: Onbekend

Datum: 17-12-1749

Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3270, code 1749

Naam: Jannetje Jans
Beroep: Onbekend
Datum: 16-08-1749
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3264, code 1749,1

Naam: Reijnder Roelofssoon
Beroep: Onbekend
Datum: 18-09-1752
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3265, code 1752,1

Naam: Neeltje Klaas
Beroep: Boer/timmerman
Datum: 28-09-1775
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3287, code 1775

Naam: Jan Jacobszoon Bruijdegom
Beroep: Boer
Datum: 04-12-1775
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3287, code 1775,1

Naam: Catharina Knegt
Beroep: Onbekend
Datum: 07-12-1775
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3287, code 1775,2

Naam: Pieter Wagenmaker
Beroep: Boer
Datum: 04-04-1775
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 5009, 1775,3

Naam: Aafje Man
Beroep: Onbekend
Datum: 23-03-1799
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3322, code 1799

Naam: Jan van Pomeran
Beroep: Sous-luitenant (gepensioneerd)
Datum: 04-01-1800
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3307, code 1800

Naam: Dirk Bakker
Beroep: Onbekend
Datum: 12-05-1800
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3323, code 1800,1

Naam: Trijntje Visser
Beroep: Onbekend
Datum: 15-06-1801
Vindplaats: Boedelbank Meertens Instituut, archief 3324, code 1801,1

Bibliografie

Primaire bronnen:

- Erfgoed Leiden en Omstreken, *Schepenbank (Oud Rechterlijk Archief)*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, inventarisnummer 91+4.
- Erfgoed Leiden en Omstreken, *Schepenbank (Oud Rechterlijk Archief)*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, inventarisnummer 91+7.
- Erfgoed Leiden en Omstreken, *Schepenbank (Oud Rechterlijk Archief)*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, inventarisnummer 91+11.
- Erfgoed Leiden en Omstreken, *Schepenbank (Oud Rechterlijk Archief)*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, inventarisnummer 91+12.
- Erfgoed Leiden en Omstreken, *Schepenbank (Oud Rechterlijk Archief)*, archiefblok nummer 0508, Rubriek IV, inventarisnummer 91+14.
- Erfgoed Leiden en Omstreken, *Weeskamer van Zoeterwoude*, archiefblok nummer 0500E , Rubriek I, inventarisnummer 43.
- Erfgoed Leiden en Omstreken, *Weeskamer van Zoeterwoude*, archiefblok nummer 0500E , Rubriek I, inventarisnummer 44.
- Erfgoed Leiden en Omstreken, *Weeskamer van Zoeterwoude*, archiefblok nummer 0500E , Rubriek I, inventarisnummer 45.
- Erfgoed Leiden en Omstreken, *Weeskamer van Zoeterwoude*, archiefblok nummer 0500E , Rubriek I, inventarisnummer 46.
- Erfgoed Leiden en Omstreken, *Weeskamer van Zoeterwoude*, archiefblok nummer 0500E , Rubriek I, inventarisnummer 66.
- Erfgoed Leiden en Omstreken, *Weeskamer van Zoeterwoude*, archiefblok nummer 0500E , Rubriek I, inventarisnummer 67.
- Erfgoed Leiden en Omstreken, *Weeskamer van Zoeterwoude*, archiefblok nummer 0500E , Rubriek I, inventarisnummer 69.
- Erfgoed Leiden en Omstreken, *Weeskamer van Zoeterwoude*, archiefblok nummer 0500E , Rubriek I, inventarisnummer 70.
- Meertens Instituut, *Boedelbank*, archiefnummers: 179, 228, 266, 267, 271, 272, 275, 276, 278, 323, 1655, 1715, 1716, 1718, 1719, 1749, 1826, 1828, 1829, 1830, 1832, 1844, 1856, 3222, 3227, 3237, 3242, 3243, 3255, 3264, 3265, 3269, 3270, 3287, 3307, 3322, 3323, 3324, 5009, 5168, R.A. 144, G.V. 1496, G.V. 1500 en G.V. 1504.

Secundaire literatuur:

- Abu-Lughod, Janet L. *Before European Hegemony: The World system A.D. 1250-1350* (New York 1989).
- Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J. (2005): The rise of Europe: Atlantic trade, institutional change, and economic growth. *The American Economic Review*, Vol. 95 No. 3 (2005): pp. 546-579.
- Bell D., Hall T.D., *The coming of Post-Industrial Society* (New York 1974).
- Bushman, R.R., *The refinement of American persons, houses and cities* (New York 1992).
- Carson, Gary, The consumer revolution in Colonial British America: Why demand?', Gary Carson, Ronald Hoffmann & Peter J. Albert, *Of consuming interests: The style of life in the eighteenth century (Perspectives on the American Revolution)* (Virginia, 1994).
- Chirot, Daniel, Hall, Thomas D. (1982): World-System Theory. *Annual Review of Sociology*, Vol. 8 (1982): pp. 81-106.
- De Vries, Jan, 'De huishoudportemonnee en de spulletjes. Een poging zicht te krijgen op de gezinshuishouding vanaf de vijftiende eeuw. in: Schuurman, A., de Vries, J., van der Woude, A. (eds) *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550-1850* (Amsterdam 1997).
- De Vries, J., *European urbanization 1500-1800* (Londen 1984).
- De Vries, Jan (2010): Limits of globalization in the early modern world. *The Economic History Review*, Vol. 63 No. 3 (2010): pp. 710-733.
- Dibbits, H. *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800* (Nijmegen 2001).
- Flynn, Dennis O., Giraldez, Arturo (2008): Born again: globalization's sixteenth century origins (Asian/global versus European dynamics). *Pacific Economic Review*, Vol. 13 No. 3 (2008): pp. 359-387.
- Flynn, Dennis O., Giraldez, Arturo (1995): Born with a "silver spoon": The origin of World trade in 1571. *Journal of World History* Vol. 6 No. 2 (1995): pp. 201-222.
- Frank, A.G., *ReOrient. Global economy in the Asian age* (Los Angeles 1998).
- Glamann, Kristoff, *Dutch-Asiatic trade 1620-1740* (Kopenhagen/Den Haag, 1958).

- Goldstone, Jack (2000): The Rise of the West – or not? A revision to Socio-Economic History. *Sociologic Theory*, Vol. 18, No. 2 (2000) pp. 175-194.
- Goldstone, J., *Why Europe? The Rise of the West in World History, 1500-1850* (New York 2008).
- Haks, Donald, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (1985), gevonden door middel van de volgende website:
http://www.dbnl.org/tekst/haks001huwe01_01/ .
- Hobson, J., *The Eastern Origins of Western Civilisation* (Cambridge 2004).
- Lindert, Peter H., Williamson, Jeffrey G. 'Does globalization make the world more unequal?', in: Bordo, Michael, D., Taylor, Alan M., Williamson, Jeffrey G. (eds) *Globalization in historical perspective* (Chicago 2003).
- McCants, Anne E.C. (2007): Exotic goods, popular consumption, and the standard of living: thinking about globalization in the Early Modern World. *Journal of World History* Vol. 18 No. 4 (2007): pp. 433-462.
- McCants, Anne E.C. (2008): Popular consumers as global consumers: The diffusion of tea and coffee drinking in the eighteenth century. *The Economic History Review*, Vol. 61 No. 1 (2008): pp. 172-200.
- McKendrick, Neil, 'Commercialization and the economy', in: Neil McKendrick, John Brewer & J.H.Plumb *The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England* (Londen, 1982).
- Muurling, Sanne T.D. (2011): Een schatkamer in Europa. Koffie, thee en porselein in de Hollandse materiële cultuur. *Holland. Historisch Tijdschrift*, Vol. 43 No. 3 (2011): pp. 212-222.
- Nijboer, Harm, van Tilburg, Benno: 'Tussen compagnie en handelsmaatschappij, de Nederlandse koffiehandel in de achttiende eeuw', in: P. Reinders (e.a.) *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen/Delft 1994).
- O'Rourke, Kevin, Williamson, Jeffrey G. (2002): After Columbus: explaining Europe's overseas trade boom 1500-1800, *The Journal of Economic History*, Vol. 62 No. 2 (2002): pp. 417-456.
- O'Rourke, Kevin, Williamson, Jeffrey G. (2004): Once more: When did globalization begin?. *European Review of Economic History*, Vol. 8 (2004): pp. 109-117. Verkregen door middel van de volgende website als working paper:
<http://www.tcd.ie/Economics/staff/orourke/offprints/EREH2004.pdf>

- Pomeranz, K., *The Great Divergence. Europe, China and the Making of the Modern World* (New Jersey 2000).
- Prasannan Parthasarathi, P. (2002): *The Great Divergence. Past & Present* Vol. 176 No.1 (2002): pp. 275-293
- Rostow, W.W., *The stages of Economic Growth: A non-Communist Manifesto* (Cambridge 1960).
- Schuurman, Anton, 'Aards geluk. Consumptie en de moderne samenleving.' in: Schuurman, A., de Vries, J., van der Woude, A. (eds) *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550-1850* (Amsterdam 1997).
- Shamas, Carole, *The pre-industrial consumer in England and America* (Oxford 1990).
- Smith, S.D. (1996): Accounting for taste: British coffee consumption in historical perspective. *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 27 No. 2 (1996): pp. 183-214.
- Thirsk, Joan, *Economic policy and projects. The development of a consumer society in early modern England* (Oxford 1978).
- Vries, Peer H.H. (2010): Are coal and colonies really crucial? Kenneth Pomeranz and the Great Divergence. *Journal of World History*, Vol. 12, No.2 (2001): pp. 407-446.
- Vries, Peer H.H. (2010): The California School and beyond: How to study the Great Divergence. *History Compass*, Vol. 8, Issue 7 (2010): pp. 730-751.
- Wallerstein, I., *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York 1974).
- Wijsenbeek-Olthuis, Thera F., 'Boedelinventarissen' in: Wijsenbeek, Th.F., Knotter, A., Meijer, A.C. (red) *Broncommentaren 2* (Den Haag 1995).
- Wijsenbeek-Olthuis, Thera F., 'Van medicijn tot statussymbool. Koffie thuis in de zeventiende en achttiende eeuw.' in: Reinders, P. & Wijsenbeek, Th.F. (e.a.) *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen/Delft 1994).

Websites:

- <http://www.knvt.nl/de-nederlandse-koffie-en-theemarkt>

- https://www.medemblik.nl/Over_de_gemeente/Over_Medemblik/Historie_kern_en_Medemblik/Medemblik

